

## BÜYÜK OYUN KISKACINDA GÜNEY TÜRKİSTAN

Prof. Dr. A. Ahat Andican

E. Devlet Bakanı, Tarihçi

ORCID: 0000-0002-7532-8903

### Özet

Büyük Oyun, 19. Yüzyıl boyunca Büyük Britanya İmparatorluğu ile Rus Çarlığı arasında Kafkasya'dan Doğu Türkistan'a kadar devam eden geniş coğrafyadaki ülkeleri kapsayan bir siyaset, diplomasi, nüfuz ve işgal rekabetini tanımlamaktadır. 1804 yılındaki Rusya-İran savaşıyla birlikte başlayan Büyük Oyun'un odaklandığı ülkeler İran, Türkistan Hanlıkları, Güney Türkistan, Kâbil Emirliği, Tibet ve Doğu Türkistan olmuştur. Büyük Oyun'un sonlandığı I. Dünya Savaşı yıllarına gelindiğinde İran ve Tibet varlıklarını korumuş, Türkistan Hanlıkları Rusya tarafından işgal edilmiş, Doğu Türkistan ise Çin işgalinde kalmış durumdaydı. Geçmişte üzerinde çok sayıda Özbek şehir devletlerinin bulunduğu Güney Türkistan ise İngiliz Sömürge İmparatorluğunun Rusya ile ortak sınırı olmaması amacıyla oluşturduğu yapay Afganistan devletine dahil edilmişti. 1850'lerden başlayan 100 yıllık süreç içerisinde Güney Türkistan önce Afgan Türkistanı, daha sonra Türkistan Vilayeti olarak isimlendirilmiş ve nihayet Kuzey Afganistan ismi verilerek tarih sahnesinden silinmiştir.

Ne yazık ki günümüzde ne akademik çevrelerde ne de toplumsal hafızalarda Güney Türkistan hatırlanmaktadır. Bu nedenle Sovyet işgali döneminde ve ardından gelen Afganistan İç Savaşında Azad Beg önderliğinde mücadele eden Güney Türkistan Türkleri uluslararası toplumdan destek alamamış, Türkiye'de bile "Afganistan'da Türkler mi var" sorularıyla karşılanmıştır. İç savaş ve Taliban'a karşı savaş dönemlerinde General Raşid Dostum önderliğinde azim ve kararlılıkla mücadele eden Güney Türkistan Türkleri kimliklerini ve bağımsızlık arzularını koruduklarını kanıtlamışlardır. Ne yazık ki bugün Peştu milliyetçisi Taliban Güney Türkistan'a hâkim olmuş durumdadır. Fakat Güney Türkistan Türklerinin varoluş mücadeleleri devam edecektir.

Bu uzun ve kapsamlı makalede Güney Türkistan'ın tarihsel geçmişi ve Büyük Oyun çerçevesinde Batı Emperyalizmi tarafından kurban ediliş aşamaları anlatılmaktadır.

**Anahtar Kelimeler:** Büyük Oyun, Güney Türkistan, Afgan Türkistanı, Kuzey Afganistan, Elphinstone, Emir Abdurrahman, Mezar-ı Şerif, Belh, Cemal Paşa, Basmacılar, Lakay İbrahim Beg,

## SOUTH TURKESTAN IN THE GREAT GAME

### **Abstract**

The Great Game describes a political, diplomatic, influential and occupation competition that continued throughout the 19th century between the British Empire and the Russian Empire, covering a wide geography from the Caucasus to Eastern Turkestan. The Great Game, which began with the Russia-Iran war in 1804, focused on Iran, the Turkestan Khanates, South Turkestan, the Kabul Emirate, Tibet and East Turkestan. By the end of World War I, when the Great Game ended, Iran and Tibet had preserved their existence, the Turkestan Khanates were occupied by Russia and East Turkestan remained under Chinese occupation. Southern Turkestan, where many Uzbek city-states were located in the past, was included in the artificial state of Afghanistan, which was created by the British Colonial Empire so that it would not have a common border with Russia. During the 100-year period starting in the 1850s, South Turkestan was first called Afghan Turkestan, then Turkestan Province and finally was erased from history by being given the name Northern Afghanistan.

Unfortunately, South Turkestan is not remembered today either in academic circles or in social memories. For this reason, the Turks of South Turkestan who fought under the leadership of Azad Beg during the Soviet occupation period could not receive support from the international community and were met with questions even in Turkey such as “Are there Turks in Afghanistan?” The Turks of South Turkestan who fought with determination under the leadership of General Rashid Dostum during the civil war and the war against the Taliban proved that they preserved their identity and desire for independence. Unfortunately, today the Pashtun nationalist Taliban has taken control of South Turkestan. However, the struggle for existence of the Turks of South Turkestan will continue.

This long and comprehensive article explains the historical past of South Turkestan and the stages of its victimization by Western Imperialism within the framework of the Great Game.

**Key Words:** Great Game, Southern Turkestan, Afghan Turkestan, Northern Afghanistan, Elphinstone, Emir Abdurrahman, Mazar-i Sharif, Balkh, Cemal Pasha, Basmachi, Lakay Ibrahim Beg,

## Giriş

### Güney Türkistan

Güney Türkistan, günümüz Afganistan'ının kuzeyinde, Amu Derya ile Hindukuş Dağları arasında, batıda Murgab nehrinden başlayarak doğuda Badahşan vilayetine kadar uzanan yaklaşık 800 km. uzunluğunda ve 200 km. derinliğinde bir coğrafyayı oluşturmaktadır. Bölge kuzeyde sırasıyla Türkmenistan, Özbekistan ve Tacikistan ile komşudur. Güneydeki sınırı ise Afganistan'ı Batıdan Doğuya doğru bölen Hindukuş dağları tarafından oluşturulmaktadır. Murgab nehri boyunca güneyden kuzeye doğru 200 km. boyunca uzanan Bend-i Türkistan (Tir Bend Türkistan) dağları Güney Türkistan'ın doğal batı sınırı gibidir.

Tarih boyunca çok sayıda uygarlığa ev sahipliği yapan Güney Türkistan bölgesi Moğol İmparatorluğu bünyesindeki Çağatay Hanlığından başlayarak Timurlular ve daha sonra da Şeybani Özbeklerin hâkimiyetine girmiştir. Bütün bu dönemler boyunca Güney Türkistan coğrafi manada “Türkistan”, siyasi manada ise “Belh” şeklinde adlandırılmıştır. Bölge kısa süreli bir Nadir Şah Afşar hâkimiyetinden sonra 1750’li yıllarda Ahmed Şah Durrani tarafından kurulan Abdali / Durrani devleti bünyesine katıldı. Bu devletin parçalandığı 1800’lerin başlarında Güney Türkistan’da çoğunluğu kuzeydeki Buhara Emirliğine bağlı, kendilerini hanlık olarak tanımlayan irili ufaklı on kadar bağımsız Özbek şehir devletçisi bulunmaktaydı. Bu hanlıklar doğudan batıya doğru Badahşan, Kunduz, Belh, Akça, Saripul, Şıbırgan, Gurzivan, Darzab, Andhoy ve Maymana olarak sıralanmaktaydı. Bunların en batıda yer alan dördü Char Vilayet olarak adlandırılmaktaydı.<sup>1</sup>

Söz konusu dönemde günümüz Türk Cumhuriyetlerinin bulunduğu Batı Türkistan’da Hive, Buhara ve Hokand Hanlıkları bulunmaktaydı. Dolayısıyla siyasal temsil açısından Batı Türkistan bölgesi bu hanlıkların isimleriyle tanımlanmaktaydı. Bu dönemde üzerindeki bütün küçük hanlıkları kapsayacak şekilde Amu Derya’nın güneyindeki bölgenin coğrafi olarak adlandırması “Güney Türkistan veya kısaca “Türkistan” şeklindeydi.<sup>2</sup> Emir Habibullah dönemi Afgan saray tarihçisi Fayz Muhammad “*Siraj al Tawarih*” başlıklı kitabında “Amu Derya’nın güneyinde yer alan Güney Türkistan, Badahşan ve Toharistan’dan oluşmaktadır” şeklinde bir tarif yapmaktadır.<sup>3</sup> Yapay Afgan ulusunun ve devletin kurgulayıcısı Elphinstone 1810’lu yıllarda Güney Türkistan’ı kuzeyde Amu Derya, güneyde Hindukuş dağları, doğuda Badahşan ve batıda çöllerin bulunduğu, uzunluğu doğudan batıya 250, genişliği ise kuzeyden güneye 100-120 mil olan bir bölge olarak tarif etmektedir.<sup>4</sup>

Güney Türkistan bölgesi literatürde “Küçük Türkistan” yani Türkistan-ı Sagir <sup>5</sup> olarak da adlandırılmaktaydı.<sup>6</sup> İngiltere’nin Hindistan’ı sömürgeleştirip Orta Asya ile ilgilenmeye başladığı 1800’lü yıllarda batı literatüründe bu bölge Tataristan olarak tanımlanmaktaydı. Doğu Hindistan Şirketi temsilcisi olarak 1783 yılında bölgeye gelen George Forster seyahatnamesinde Kâbil Emirliğine komşu olan bu bölge için “Başkenti Belh olan Özbek Tataristan’ının etraf bölgeleri”

<sup>1</sup> Char Vilayet’i oluşturan üniteler: Saripul, Şıbırgan, Andhoy ve Maymana

<sup>2</sup> Williams, *The Last Warlord*, s. 88

<sup>3</sup> Fayz Muhammad, *Siraj al Tawarih* (The History of Afghanistan), c. I, s.9/11

<sup>4</sup> Elphinstone, *An Account of the Kingdom of Caubul...* c.II, s.181-182

<sup>5</sup> “North of the Hindu Kush, in the area known as Lesser Turkistan, the Amir encountered ethnic groups of Turkic origin, such as the Uzbeks and Turkmens. “Noelle, *State and Tribe in Nineteenth-Century Afghanistan* s.25

<sup>6</sup> Lee, *The Ancient Supremacy, Bukhara, Afghanistan and the Battle for Belh 1731-1901*, s.1

ifadesini kullanmaktadır.<sup>7</sup> Doğu Hint Şirketi ordusu görevlisi Yüzbaşı Alexander Burnes 1831 yılında yaptığı bölge seyahatiyle ilgili kitabında Avrupa literatüründeki bu adlandırmaya gönderme yaparak “Yarı yolda geçtiğimiz Akrobat geçidinde, bugünkü Kabil topraklarını terk edip, Avrupalıların Tataristan adını verdiği Türkistan'a girdik” demektedir.<sup>8</sup>

Güney Türkistan’ın adlandırılmasındaki değişiklikler Büyük Oyun döneminde İngiliz emperyalizminin Peştu aşiretlerini merkeze alan bir Afganistan devleti yaratma sürecine paralel olarak şekillenmiştir. Dolayısıyla Güney Türkistan’ın yaklaşık yüz yıllık bir süre içerisinde nasıl önce Afgan Türkistanı’na daha sonra Kuzey Afganistan’a dönüştürüldüğünü anlamak için Afganistan devletinin oluşturulma sürecinin ayrıntılandırılması zorunludur. Çünkü Afganistan’ın 1800’lerden itibaren adım adım şekillendirilmesi süreci Güney Türkistan’ın siyasal varlığının adım adım yok olmasıyla paralel olarak yürümüştür.

### **Afganistan’ın Oluşum Süreci**

Günümüz Afganistan’ının Güney Türkistan haricindeki bölgeleri M.Ö. 1000’inci yıllardan itibaren 1500 yıl boyunca “Aryana” olarak isimlendirilmiştir. Greko-Baktria dünyasında Aryana Güney Türkistan’ın alt sınırı olan Hindukuş dağlarından başlayıp İndus Nehri’ne kadar devam eden bölgeyi ifade etmekteydi.<sup>9</sup> Söz konusu dönemde Güney Türkistan ise Baktria olarak adlandırılmaktaydı. M.S. 5’inci yüzyıldan itibaren Durrani/Abdali Devletinin kurulduğu 18’inci yüzyıl ortalarına kadar bugünkü Afganistan’ın Güney Türkistan dışında kalan bölümleri Horasan olarak isimlendirilmiştir.<sup>10</sup>

Ahmed Şah Durrani tarafından kurulan devlet, dönem tarihlerinde, Abdali veya Dürrani Devleti olarak tanımlanmaktaydı. İran’daki Afşar İmparatorluğu kurucusu Nadir Şah yönetiminde Mazenderan valisi olan Ahmed Şah, Nadir Şah’ın 1747 yılında öldürülmesi üzerine kendisine bağlı Abdali ordusu ile Kandahar şehrine gidip Peştu aşiretleri liderlerini (Loya Jirga) toplayarak kendisini hükümdar ilan ettirmiş ve aşiret lakabı olan Abdali yerine Durrani unvanını almıştı.<sup>11</sup> Daha sonraki 20 yıl boyunca Hindistan’a çok sayıda sefer yapan Ahmed Şah Durrani, Lahor ve Multan şehirlerini ele geçirdi. Bu arada Herat ve Meşhed şehirlerini de ele geçiren Ahmed Şah Durrani 1760 yılında Güney Türkistan’a yöneldi ve bu bölgeyi de devletinin sınırlarına dahil etti. 1772 yılında hayatını kaybettiğinde Kâbil Emirliği, Horasan, Güney Türkistan ve Kuzey Hindistan’ı kapsayan bir Durrani Devleti oluşturmuş durumdaydı.

Günümüz tarihlerinde Ahmed Şah Durrani tarafından kurulan Abdali / Durrani Devleti’ni bugünkü Afganistan Devletiyle ve Afganistan kavramıyla özdeşleştirmek gibi ciddi bir yanlışlıktır. Bir diğer yanlışlıktır da neredeyse 19. Yüzyıla kadar kendilerini Peştu olarak isimlendiren kabilelerin

<sup>7</sup> Forster, *A Journey from Bengal to England...* c. II, s. 72 (The adjacent parts of Uzbek Tartary of which Balk (Sic) is the capital)

<sup>8</sup> Burnes, *Travels into Bokhara. Being an account of a Journey from India to Cabool, Tartary and Persia.* c. I, s.198 (At the pass of Akrobat, which we crossed half way, we left the dominions of modern Cabool, and entered Toorkistan, which is denominated Tartary -more properly Tatory-by Europeans)

<sup>9</sup> [https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/e/e2/The\\_Atlas\\_of\\_Ancient\\_and\\_Classical\\_Geography\\_by\\_Samuel\\_Butler%2C\\_Ernest\\_Rhys%2C\\_ed.\\_%281907%2C\\_1908%29.jpg](https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/e/e2/The_Atlas_of_Ancient_and_Classical_Geography_by_Samuel_Butler%2C_Ernest_Rhys%2C_ed._%281907%2C_1908%29.jpg)

<sup>10</sup> Rahimî, *State Formation of Afghanistan*, s. 70

<sup>11</sup> Dürr-i Dürran: İncilerin incisi

Afgan olarak adlandırılmaları ve böylece aslında tarih boyunca var olmayan bir Afgan milli kimliğinin gerçek olduğu iddiasıdır. Böylesi ön kabuller ile yola çıkıldığında Güney Türkistan'da hüküm süren Özbek Hanlıklarının tarihleri buharlaşmakta, bölgede yüzlerce yıldan beri yaşamakta olan Özbek ve Türkmenlerin varlığı görünmez hale gelmektedir.

Afganistan adlandırmasının nasıl ortaya çıktığı konusunu 1972'den bu yana bizzat saha çalışmaları yaparak inceleyen İngiliz Tarihçi Jonathan Lee şu şekilde tarif etmektedir.

*“... Gerçekten de tarihler genellikle altta yatan bir anakronizmle, yani Afganistan'ın on dokuzuncu yüzyılın sonunda tanımlandığı gibi, en azından 1747 gibi erken bir tarihte homojen, ayrı ve bağımsız bir ulus-devlet olarak var olduğu varsayımıyla gölgelenmektedir. Aslında Afganistan adı neredeyse kesinlikle İngilizler tarafından türetilen bir terimdir (Forster 1789) ve on dokuzuncu yüzyılın üçüncü on yılına kadar Kalküta'daki yetkililer arasında bile moda değildi.”<sup>12</sup>*

Gerçekten Doğu Hint Şirketinin görevlisi olarak 1783 yılında bölgeyi dolaşan ve değerlendirmelerini şirketin Kalküta'daki merkezine uzun mektuplarla aktaran George Forster, İngiliz, dolayısıyla Batı literatüründe siyasi ve coğrafi ünite olarak Afganistan sözcüğünü ilk kullanan şahıstı.<sup>13</sup> Forster'e göre Afganistan tarihi Ahmed Şah Durrani ile başlamaktaydı.<sup>14</sup>

Diğer taraftan Ahmed Şah Durrani'nin bizzat kendisi, hükümrانlık döneminde, bir bölgeyi veya bir siyasi üniteyi tanımlayan Afganistan kavramının var olmadığını Osmanlı Sultanı III. Mustafa'ya gönderdiği mektupla kanıtlamaktadır. 1760 yılı başlarında gönderdiği bu mektupta Ahmed Şah Durrani, İran, Türkistan ve Hindistan'ı fetheden Nadir Şah'ın ölümünden sonra Kandahar'a gidişini, Kâbil, Gazne, Kandahar ve Peşaver bölgelerinde yaşayan Peştu kabile liderleri tarafından ziyaret edilip hükümdar ilan edildiğini anlatmakta ve Osmanlı Halifesine Şii İran'a karşı birlikte hareket etmeyi teklif etmektedir.

Bu mektubunda Ahmed Şah Durrani kendisini “İran, Horasan, Türkistan ve Hindistan Hükümdarı” olarak isimlendirmektedir.<sup>15</sup> Durrani ayrıca Nadir Şah Afşar'dan bahsederken “Böylece Nadir Şah Tanrının takdiri ile Ebiverd ve Derecez'den huruç edip zamanla Irak, Fars ve Azerbaycan'ı, belki bütün İran'ı ve Hindistan'ı, Türkistan'ı ele geçirdi” demekte ve Afganistan adlı bir coğrafyadan bahsetmemektedir. Benzer şekilde iktidara gelişini anlatırken bölgedeki Peştu nüfusu ve kabileleri ile ilgili olarak “Bu sırada Afgan halkının nüfusu iki milyon dört yüz bin haneye yakındı. Bundan iki milyon iki yüz binin bir milyonu Kandahar'da, geri kalanı Peşaver, Gazne, Kâbil ve diğer vilayetlerde idi. O illerin her birisi kendi memleketlerinin mevki ve şöhrete sahip olan mansur râyetli Han ve reislere sahipti” demektedir. Söz konusu dönemde bir Afganistan kavramı olsaydı veya kendisi bu isimde bir devlet kurmak isteseydi Ahmed Şah Durrani'nin şehir devletleri tek tek saymak yerine bu adı kullanması gerekirdi.

<sup>12</sup> Lee, *The Ancient Supremacy, Bukhara, Afghanistan and the Battle for Belh 1731-1901*, s. XVII

<sup>13</sup> Forster daha sonra bu mektuplarını 1789 yılında *A Journey from Bengal to England, through Northern Part of India, Kashmire, Afghanistan, and Persia, and into Russia, by the Caspian Sea* başlığıyla iki ciltlik bir kitap halinde yayınladı.

<sup>14</sup> Forster, *A Journey from Bengal to England...*, c.II, s. 81

<sup>15</sup> Jalali, *Nama-yi Ahmad Shah Baba ba Nam-i Sultan Mustafa Salas Usmani*, Kitabhane-i Danish, Peşaver, 2004. Osmanlı Arşivindeki Farsça mektup Anjoman-e Tarikh-e Afghanistan sponsorluğunda Ghulam Jailani Jalali tarafından düzenlenerek yayınlanmıştır.

Tercüme edilerek Osmanlı padişahına sunulan ve daha sonra name defterine kaydedilen mektubun girişine Osmanlı Bürokrasisi “İran ve Hindistan taraflarını zîr-i desti hükûmetine aldıktan sonra halen Kandahar’da ikamet üzere olan Afgan Ahmed Şah’ın Bağdat tarafına üç nefer sefir ile irsal olunup Bağdat valisi tarafından Canib-i Hümâyûn Hazret-i Cihandari’ye varid olan Farisi namenin suretidir” şeklinde bir not düşmüştür. Durrani mektubunda Afganistan kavramını kullanmadığı için bu tip ayrıntılar konusunda çok titiz olan Osmanlı bürokrasisi Ahmed Şah’ı sanki Kandahar hâkimiyiymiş gibi takdim etmektedir.<sup>16</sup>

Büyük Britanya İmparatorluğu’nun 1800’lerin başlarında bu bölge için plânı Afganistan adı altında bir yapay devlet yaratmak ve bu devleti Hindistan’ın kuzeye doğru uzantısı şeklinde sömürge imparatorluğuna dahil etmektir. Plânın isim babalığı yukarıda bahsedildiği gibi, bölgeyi 1783 yılında ziyaret eden Doğu Hindistan Şirketi görevlisi George Forster’e aitti. Forster’in Afganistan tanımlaması başkenti Kâbil olan Durrani devleti çerçevesinde ve Peştu kabilelerinin yaşadığı coğrafyaya göre yapılmıştı. Dolayısıyla Tatarlar (yani Türkler) tarafından idare edilen ve Belh şehrinin başkenti olduğu Güney Türkistan bölgesi Forster’in Afganistan tanımına dahil değildi.<sup>17</sup> Kâbil ve güneyindeki Peştu bölgelere göre farklı bir tarihsel geçmişe ve etnik yapıya sahip olan Horasan bölgesi için de benzer bir değerlendirme yapmıştı. Yukarıda vurguladığımız gibi Durrani devletinin kurucusu Ahmed Şah’ın kendisi bile Afganistan kavramını kullanmazken Forster, Durrani devletini Afganistan kavramıyla özdeşleştirmekte hiçbir sakınca görmemişti. Bir diğer deyişle İngiliz sömürge yönetimi görevlisi Forster söz konusu dönemde bilinmeyen ve kullanılmayan Afganistan kavramının siyasi ve coğrafi bir üniteyi tanımladığı şeklindeki bir kurguyla sahte bir tarih yaratmaktaydı.

İngiliz Sömürge imparatorluğuna bağlantılı bir Afganistan yaratma süreci Kâbil Kralı Şah Şüca’yı ziyaret ederek onunla 17 Haziran 1809 tarihli bir antlaşma imzalayan Diplomat Mountstuart Elphinstone ile resmen başlamıştır. Elphinstone’nin bu ziyareti sonrasında Kalkütta yönetimine sunduğu gizli rapor, 9 cilt halinde Hindistan Ofisinde saklanan topladığı veriler ve “*An Account of the Kingdom of Caubul and its dependencies in Persia, Tartary and India, comprising a view of the Afghan Nation and a history of the Dooraunee monarchy*”<sup>18</sup> şeklinde uzun bir başlıkla yazdığı iki ciltlik kitap bu İngiliz projesinin ete kemiğe bürünmesini sağlayacaktı.

Elphinstone’nin bir siyasal ünite olarak Afganistan ve bir ulus olarak Afgan kavramı hakkında yazdıkları İngiliz Sömürgeci zihniyetinin nasıl bir kurgu oluşturduğunu açıkça ortaya koymaktadır:

“...Şimdi genel olarak tarif edeceğim ulus için kullanılan Afgan isminin kökeni tamamen belirsizdir, ancak muhtemelen yenidir. Ulusları için kendi kullandıkları isim Paştun’dur...

<sup>16</sup> BOA, Name-i Hümâyûn Defteri, VIII/4, s. 460-481. Mektubun Farsça orijinali ve tercümesi için bkz. Bayur, *Nadir Şah Avşar’ın Ölümünden Sonra Osmanlı Devleti’ni İran’ı İstila Kışkırtmak İçin Yapılan İki Deneme*, Belleten, XII/46, (Nisan 1948) s.403-469. Mektubun tarihi 7 Cemaziye’l-evvel 1176’dır.

<sup>17</sup> Forster, *A Journey from Bengal to England...* c.II, s. 72

<sup>18</sup> “Kâbil Krallığı ve Pers, Tataristan ve Hindistan’daki bağımlıların bir anlatısı, Afgan ulusuna bir bakış ve Durrani monarşisinin bir tarihini içerir.” Burada Kâbil Krallığının bağımlıları olarak o dönemde İran içerisindeki Horasan ve Herat, Güney Türkistan’daki Özbek şehir devletleri ve Hindistan’ın bugün Pakistan’da kalan kuzey bölgeleri kastedilmektedir. Tanımlanan bu bölgeler Durrani Devletinin kontrolü altındaydı.

...Kendi ülkeleri için kullandıkları genel bir isimleri yoktur; ancak bazen Farsça olan Afganistan'ı kullanırlar. Doktor Leyden, Paştunkau (Peştunistan) isminin bu anlamda kullanıldığını bahsetmiştir. Ancak hiç kullanıldığını duymadım.

... Ülkenin tamamına sakinleri tarafından en genel olarak verilen isim Horasan'dır.”<sup>19</sup>

Yukarıdaki üç başlık Elphinstone'nin kurgusunun dönemin bölgesel gerçeklerinden ne kadar uzak olduğunu göstermektedir. Öncelikle bölgedeki Peştuların kendi milliyetlerini Peštu olarak tarif etmelerine rağmen Elphinstone onlara ulus ismi olarak İran coğrafyasında Peştular için kullanılan Afgan sözcüğünü uygun görmektedir. Yine kitabının bir bölümünde Afgan deyiminin Farsça gürültülü, inleyen, ağlayan anlamlarına gelen Afgan sözcüğünden türemiş olabileceğini yazmaktadır.<sup>20</sup> Elphinstone'ye göre Peštu aşiretleri kendi yaşadıkları coğrafyaya bir isim vermemişlerdir ve genel olarak Horasan sözcüğünü kullanmaktadırlar.<sup>21</sup>

Tarih boyunca uluslar kendilerini ya etnik yapılarına ya kurucu hanedanlarına veya bulundukları coğrafyaya göre adlandırmışlardır. Dolayısıyla bu bölgede yaşayan ve Peştuca konuşan Peštu aşiretlerinin kendi ülkelerini Peştunistan olarak tanımlamaları en doğal gelişmedir. Fakat Elphinstone, bir başka araştırmacı tarafından önerilen bu ismin Peştular tarafından kullanılmadığını ileri sürerek Afganistan adlandırmasını gündeme getirmekte ve yazdığı kitabın uzun başlığında “Afgan Ulusuna bir bakış” ifadesini kullanarak yapay bir ulus yaratma sürecini derinleştirmektedir.<sup>22</sup>

Elphinstone'nin bayraktarlığında İngiliz emperyalizminin bir Peštu ulusu ve Peştunistan devleti yerine hayali bir Afgan kimliği ve çok etnikli yapay bir Afganistan devleti oluşturma isteğinin temelinde ise iki sebep vardır. Birincisi bölgedeki Peštu nüfusun büyük bir çoğunluğunun Peşaver merkezli olarak sömürge Hindistan'ın kuzey parçasında yaşıyor olmasıdır. Dolayısıyla bugünkü Afganistan coğrafyasında kurulacak bir Peştunistan devleti, güney yarısıyla birleşme arayışı içerisinde İngiltere için sürekli bir sorun haline dönüşebilecekti. İkinci neden ise kurulması düşünülen devletin çok farklı etnik grupları bir araya getirmesinin planlanmasıydı. O dönemde hayal edilen ülkede Peştular dışında Türkler (Özbek, Türkmen), Tacikler, Aymaklar, Hazaralar, Nuristaniler (o dönemde Kafiristan), Beluciler vs. olacaktı. Bu etnik gruplardan birisinin isminin kullanılması diğer etnik grupların bir devlet içerisinde ortak yaşamaya karşı çıkmaları ve ayrılmak için mücadele etmeleri anlamına gelebilirdi. Son olarak devletin merkezine yerleştirilecek etnik grubun bölgedeki dış güçlerle bağlantısı olmaması gerekliydi. Bir diğer deyişle Taciklerin veya

---

<sup>19</sup> Elphinstone, *An Account of the Kingdom of Caubul and its dependencies...* c. II, s. 242-243 (...The Origine of the name Afghaun, now so generally applied to the nation I am about to describe is entirely uncertain, but is, probably modern... Their own name for their nation is Pooshtoon... They have no general name for their own country; but sometimes apply the Persian one of Afghaunistaun. Doctor Leyden has mentioned the name of Pooshtoonkhau, as bearing in this sense. But I never heard it used... The name most generally applied to the whole country by its inhabitants is Khorassaun...)

<sup>21</sup> Louis Dupree Afgan kaynaklarına dayanarak yaptığı incelemelere göre 1880 yılından önce Afganların yaşadıkları coğrafyayı Kabulistan (Hindukuşların güneyinden İndus Nehrine kadar), Zabulistan/Horasan (Kandahar, Herat ve Hindukuş bölgeleri) ve Türkistan (Hindukuş'un kuzeyi, Herat'ın doğusu) olarak adlandırdıklarını yazmaktadır. (Dupree, *Afghanistan*, s. XIX)

<sup>22</sup> *An Account of the Kingdom of Caubul and its dependencies in Persia, Tartary and India, comprising a view of the Afghan Nation and a history of the Dooraunee monarchy*

Türklerin yönetime yerleştirilmeleri durumunda Batı Türkistan'daki Hanlıklardan veya İran'dan etkilenmesi mümkün olabilirdi. Dolayısıyla bu proje için ideal etnik grup Peştulardı.

Böylece tarafsız günümüz tarihçilerinin açıklıkla ortaya koydukları gibi “kurgusal bir devlet ve ulus oluşturma süreci” başlamış oluyordu. İngiliz tarihçisi B. D. Hopkins *The Making Modern Afghanistan* başlıklı kitabında İngiltere'nin sömürgecilik anlayışı çerçevesinde İngiliz Doğu Hindistan Şirketi'nin Afganistan'ı nasıl önce bir kavram olarak gündeme getirdiğini, daha sonra da onu nasıl siyasi bir varlık haline dönüştürdüğünü şöyle anlatmaktadır:

*“...Afganistan başlangıçta büyük ölçüde emperyalizm çerçevesinde şekil verilen sömürgeci kavramsallaştırmanın bir ürünüdür. Şu anda Afganistan olarak bildiğimiz bölge, bağımsız birleşik bir siyasi birim olarak daha önce var olmamıştı. Aslında, bu statüye 19. yüzyılın sonlarında Abdurrahman Han'ın iktidarına kadar ikna edici bir şekilde ulaşamadı. Buna rağmen Afganistan'ın var olabileceği şeklindeki kavramsal çerçeve 19. yüzyılın başlarında inşa edildi.”*<sup>23</sup>

Diğer taraftan 18.Yüzyıl ilk yarısında Kazak Hanlıklarını kendisine bağlayan Rusya 1800'lü yıllarla birlikte daha güneydeki Batı Türkistan Hanlıkları ile temas haline gelmiş ve bu hanlıkları kontrol altına alma girişimlerini başlatmış durumdaydı. 1800'lerin ilk yıllarında Rusya ile İran arasında Kafkasya'da başlayan hâkimiyet mücadelesi ise İngiltere ve Fransa'nın desteğine rağmen İran'daki Kaçar yönetiminin mağlubiyetiyle sonuçlanmıştı. Bu gelişmeler sonraki yüzyıla damgasını vuracak olan Büyük Oyun'un başlangıcı oldu. 1828 Türkmençay Antlaşması ile Nahcivan ve Revan dâhil Kafkasya'daki bütün hanlıkları Rusya'ya kaybeden İran, bu yenilgilerden sonra Rus Çarlığı'nın etki alanına girmiş durumdaydı. Bu antlaşmayla Hazar Denizi'nde savaş gemisi bulundurma hakkını tekeline alan Rusya, Türkmen Sahra üzerinden Horasan'a inme imkânına da kavuşmuş oluyordu.

Bütün bu gelişmeleri büyük bir öngörüyle değerlendiren Hindistan Sömürge İdaresi başlangıçta düşündüğü Hindistan'a eklemelenmiş sömürge Afganistan projesinde değişikliğe gitti ve Rus İmparatorluğu ile sömürge Hindistan arasında hiçbir doğrudan temasın olmasına izin vermeyecek bir tampon Afganistan devleti oluşturulması kararını verdi. İngiltere dışında hiçbir ülke ile dış ilişki kuramayacak olan bu devletin sınırları İngiltere tarafından belirlenecek, yöneticisi İngiltere tarafından tayin edilecekti. Buna karşın İngiltere bu devletin bütünlüğünü ve savunmasını üstlenecek, yönetimini ekonomik açıdan destekleyecekti. Böylesi bir tampon devletin kurulmasıyla İngiltere, sömürge imparatorluğunun pırlantası niteliğindeki Hindistan'ı koruma altına almış olacaktı.

Tampon devlet projesinin fizibilite çalışmaları için Hindistan Genel Valisi Lord Auckland tarafından seçilen şahıs Doğu Hint Şirketi ordusunda görevli Yüzbaşı Alexander Burnes oldu. Burnes, 1831 yılından başlayarak Kâbil Devleti, Güney Türkistan, Buhara emirliği ve İran'ı kapsayan iki yıllık bir seyahat gerçekleştirdi. Hindistan'a dönüşünde genel valiye Tampon Devlet projesi için en uygun adayın Kâbilistan Emîr'i Dost Muhammed olduğunu bildirdi. Peştu Barakzai

<sup>23</sup> In inception, ‘Afghanistan’ is largely a product of the colonial conceptualization given form through imperialism. The area we now know as Afghanistan had no previous existence as a united, independent political unit. Indeed, it did not convincingly achieve this status until the reign of Abdur Rahman Khan in the late nineteenth century. However, in the early nineteenth century the conceptual framework in which Afghanistan could come into being was constructed” (Hopkins, *The Making Modern Afghanistan*, s. 11)

kabilesinden olan Dost Muhammed Han, Ahmed Şah Durrani tarafından kurulan Abdali Devleti'nin parçalandığı dönemde önce Gazne Emîri olmuş, daha sonra da 1826'da Kâbil'i ele geçirerek taç giymişti. Genel valiliğin seçimi onaylaması üzerine Burnes gerekli çalışmaları yapmak üzere 1836 yılında Dost Muhammed Han'ın yanına temsilci/danışman olarak görevlendirildi.

Bu dönemde İngiliz-Hint Sömürge yönetimini kaygılandıran Rus kaynaklı gelişmeler yaşanmaya başlamıştı. 1837 yılı haziranında Rusya tarafından desteklenen 30 bin kişilik bir İran ordusu Herat üzerine bir sefer başlatmış aynı yılın sonlarında şehri kuşatmıştı. Sefer bizzat Kaçar Hükümdarı Muhammed Şah tarafından yönetilmekteydi. Leh kökenli Çarlık Generali Kont Simonich yönetimindeki bir Rus alayı da savaşa iştirak etmekteydi. Herat şehri İngiliz Sömürge İmparatorluk yönetiminin bölgeyle ilgili planları açısından büyük önem taşımaktaydı. İngilizlere göre Hindistan'ın savunma hattı kendi siyasi sınırlarının çok ötesinde, Amu Derya boylarında başlamaktaydı.<sup>24</sup> Bu bakış açısı ile geliştirilen “Herat Hindistan'ın anahtarıdır” teorisine göre Herat'ın kaybı sırasıyla Güney Türkistan'ın, Afganistan'ın ve nihayet Hindistan'ın kaybı anlamına gelmekteydi.<sup>25</sup>

İngilizler Herat saldırısının şokunu yaşarken aynı yılın Noel öncesinde Rusya temsilcisi Kont Jan Prosper Witkiewicz Kâbil'e geldi. Witkiewicz'in Emir Dost Muhammed ile görüşmeler gerçekleştirdiği ve Emir'in Rusya ile ilişki kurma eğilimi gösterdiği haberini alan Hindistan Valisi Lord Auckland, Dost Muhammed'e, Rusya ile görüşmeleri hemen kesmesi yönünde sert bir mektup gönderdi. Bu mektuba Emir'in cevabı Kâbil'deki İngiliz heyetinin ülkeden çıkarılması şeklinde oldu. Sonuç Birinci Anglo-Afgan Savaşının başlaması demektir. 1839 yılında başlayan savaşın ilk yılında Gazne'nin İngilizler tarafından işgali üzerine Kâbil'den kaçmak zorunda kalan Emir Dost Muhammed, önce Buhara Emirliğine sığınmış, daha sonra Amu Derya'yı geçip Güney Türkistan'daki Kunduz ve Taşkorgan Özbek Hanlıklarından asker desteği almak suretiyle taht mücadelesine başlamıştı.<sup>26</sup> Fakat tahtını geri almak konusunda başarılı olamayan Dost Muhammed ertesi yıl İngilizlere teslim olmak zorunda kaldı ve Hindistan'a sürgüne gönderildi.

Hindistan Genel Valisi'nin Kâbil'deki krallık makamı için tercihi Durrani dönemi yöneticilerinden Şah Şuca olmuştu. Fakat Kâbil'e yerleşen İngiliz askeri kuvvetlerinin desteğiyle başlayan Şah Şuca yönetimi uzun süreli olmayacaktı. Barakzai kabilelerinin hâkim olduğu Kâbil'de Abdali kabilesinden bir Emir'in, İngilizlerin desteğiyle bile olsa, yönetimde kalması mümkün değildi. Nitekim 1842 yılında başlayan isyanlar Şah Şuca'nın öldürülmesi ve İngiltere'nin Afganistan'dan çekilme kararı almasıyla sonuçlandı. Bu arada Şah Şuca'nın yanına İngiltere'nin siyasi temsilcisi olarak görevlendirilen Alexander Burnes de bir suikast sonucu hayatını kaybetmişti.

Diğer taraftan sürgündeki Emir Dost Muhammed Hindistan Genel Valisine “İngiltere'nin gücünü görmüş olsaydım hiçbir zaman onun isteklerine karşı çıkmazdım” mealinde mesajlar göndermekteydi.<sup>27</sup> Sonuç olarak Genel Vali, geçmişte Alexander Burnes tarafından verilen tavsiyeye uydu ve Kâbil tahtına Dost Muhammed'i geçirmeye karar verdi. Dost Muhammed'in

<sup>24</sup> Holdich, Thomas H., *Political Frontiers and Boundary making*, s.272

<sup>25</sup> Age. s.114

<sup>26</sup> Noelle, *State and Tribe in Nineteenth-Century Afghanistan*, s.76

<sup>27</sup> Mohan Lal, *The Life of Amir Dost Muhammed Khan of Kabul*, c. II, s.494-495

önüne konulan şart ise kolayca tahmin edilebileceği gibi İngiltere hariç hiçbir yabancı güçle ilişki kurmamasıydı. Bir diğer deyişle Afganistan adıyla kurulacak tampon ülkenin sınırları İngilizler tarafından belirlenecek, Emir bu sınırlar içinde istediği gibi ülkeyi yönetecek, fakat İngiltere dışında hiçbir yabancı ülke ile ilişki kurmayacaktı.

## Büyük Oyun Döneminde Güney Türkistan

Ahmed Şah Durrani'nin Güney Türkistan'a yönelmesi 1749 yılında Belh Hanı tarafından kendisine iletilen Buhara Emiri Muhammed Rahim Han'ın uyguladığı baskılarla ilgili yardım talebiyle başlamıştır. Bu dönemde Horasan bölgesine sefer hazırlığı içerisinde olan Ahmed Şah, Güney Türkistan sorunu ile ilgili olarak Şah Veli Han'ı görevlendirdi. Ertesi yıl büyük bir askeri kuvvetle bölgeye gelen Şah Veli Han sırasıyla Maymana, Andhud, Şıbırgan, Belh ve Bamyana'ı ele geçirerek her birine bir Peştu veya Özbek vali atadı.<sup>28</sup> Ahmed Şah'ın isteği üzerine esas olarak halkı Özbekler ve Türkmenlerden oluşan Maymana ve Belh'de eski lider Hacı Han Özbek'i, savaşlarda Durrani yönetimini desteklemesi şartıyla yerinde bırakmıştı.<sup>29</sup> Ahmed Şah ayrıca Hacı Özbek'in "Han" unvanını kullanmasına da izin vermişti.<sup>30</sup> Bu gelişme Durrani yönetiminin Güney Türkistan'da Cengizî gelenekle yönetilen Özbek hanlıklarının özerk bir şekilde varlıklarını sürdürmelerine izin vermesi anlamına geliyordu.

1768 yılında Buhara Emiri Danyal'ın Güney Türkistan'da yeniden hâkimiyet kurma girişimi üzerine Ahmed Şah Durrani bizzat sefere çıktı ve Emir Danyal'ın oğlu Şah Murad ile savaşmadan yapılan bir antlaşma ile Buhara'nın Güney Türkistan'daki hanlıklara karışmaması konusunda uzlaştı. Fakat Şah Murad bu antlaşmaya sadık kalmayacak ve Ahmed Şah Durrani'nin ölümünden sonra Güney Türkistan'a seferler düzenleyerek bölge üzerindeki egemenlik iddiasını sürdürecekti.

Ahmedşah'ın ölümünden sonra Durrani İmparatorluğunun parçalandığı ve Durrani hanedanı yerine Barakzai ailesinin iktidarı ele geçirdiği 1830'lu yıllarda Güney Türkistan'daki Hanlıkların bütünüyle bağımsız hale geldikleri görülmektedir. Kunduz Hanı Mir Murad Beg Badahşan'ı ele geçirmiş ve Vakhan'dan Belh'e, Hindikuş'tan Karatigin sınırlarına kadar Küçük Türkistan'ın hâkimi olmuştu. Bu dönemde Murad Beg dışında Güney Türkistan'daki Hanlar Samangan'da Baba Bek Han, Taşkorgan'da Muhammed Emin Bek, Belh'te İşan Orak, Akça'da İşan Sudur Han, Serpol'da Mir Muhammed Han ve Andhoy ile Maymana'da Mir Gazanfer Han şeklinde sıralanmaktaydı.

Sonlanan Durrani egemenliğinin Güney Türkistan'da bıraktığı tek iz Belh yakınlarında kurulan askeri garnizona yerleştirdiği 5000 kişilik Peştu asker grubuydu. Güney Türkistan Türkleri tarafından "Kara Nöker" olarak adlandırılan bu asker grubunun 1830'lu yıllardaki büyüklüğü 2000 kişi civarındaydı.<sup>31</sup> Afganistan'ın tampon devlet yapılmasının mimarı Elphinstone "Daha önce

<sup>28</sup> Fayz Muhammad, *Siraj al Tawarih*, s.16/24

<sup>29</sup> Yule, "An Essay on the Geography and History of the Regions of the Upper Waters of the Oxus", xxxvii, in Wood, J., *A Journey to the Sources of the River Oxus*, s. 35

<sup>30</sup> Noelle, *State and Tribe in Nineteenth-Century Afghanistan*, s.203

<sup>31</sup> Burnes, *Travels into Bokhara. Being an account of a Journey from India to Cabool, Tartary and Persia*. c.I, s. 238

Türkistan'da bir Peştu bölgesinden bahsetmenin zorluğuna değinmiştim. Günümüzde Türkistan'daki tek Peştu (Afgan) varlığı Belh'in hemen etrafındaki bir bölgededir" sözleriyle 1800'lerin ilk yarısında Güney Türkistan'da Peştu nüfusunun neredeyse hiç düzeyinde olduğunu ifade etmektedir.<sup>32</sup>

Benzer şekilde 1892-1924 yılları arasında Batı Türkistan'dan başlayarak İran, Afganistan ve Doğu Türkistan'da görev yapan İngiliz Diplomat Sykes'ın "Bugün Türkler, ki bunların başında Özbekler gelir, geçen yüzyılda yarı bağımsız hanlıklar kurdukları Afgan Türkistan'ında bulunurlar. Bu Özbekler, Buhara'nın güçlü bir Özbek devleti olduğu Orta Asya'daki akrabalarıyla yakından ilişkilidir" ifadeleri Durrani Devleti'nin parçalanmasından sonra Güney Türkistan'da bağımsız Türk devletlerinin hâkim olduğunu ortaya koymaktadır.<sup>33</sup> 1834 yılında bölgeyi ziyaret eden İngiliz Asker/Diplomat Alexander Burnes Hindukuş Dağlarındaki Akrobat geçidinden geçip Türkistan'a girdiklerini belirttikten sonra bölgedeki siyasi durumu şöyle tanımlamaktadır:

*"Kunduz'un yöneticisi Muhammed Murad Beg, Kudgun kabilesinden bir Özbek'tir ve iktidara yeni gelmiştir. Şu anda her yöne doğru ilerliyor ve Amu Derya vadisinin tamamına sahip. Çok yakın zamanda Belh'in egemenliğini ele geçirdi. Parasına o başkentin genel unvanı olan "Şehirlerin Annesi" deyimini basıyor. Oldukça bağımsızdır ve şu anda Hindu Kuş'un kuzeyindeki tüm ülkeleri yönetiyor."*<sup>34</sup>

Bölgedeki seyahatleri boyunca Burnes'in yardımcılığını yapan ve anılarını 1846 yılında kitaplaştıran Lal Mohan'ın Güney Türkistan'la ilgili söyledikleri de bir hayli ilginçtir. Mohan şöyle demektedir:

*"Bu ülke Türkistan olarak adlandırılır, ancak Kâbil'in Kızılbaşları köle ticareti nedeniyle ona Kâfiristan veya Kâfirler Ülkesi adını vermişlerdir. Sakinleri Türkmenler ve Özbeklerdir"*<sup>35</sup>

Bütün bu veriler Büyük Oyun döneminin ve yapay tampon Afganistan devleti yaratma sürecinin başlangıç yıllarında Güney Türkistan'da Türklerin hâkimiyetinin devam etmekte olduğunu göstermektedir.

Diğer taraftan İngilizler tarafından Kâbil tahtına oturtulan Emir Dost Muhammed iki yıl boyunca güneydeki Peştu aşiretleri üzerindeki hâkimiyetini sağlamlaştırdıktan sonra, 1845 yılına gelindiğinde gözünü Hindukuş'un kuzeyine, yani Güney Türkistan'a dikmiş durumdaydı. İngilizlerin desteğiyle Belh Hanlığına yönelik yapılan üç sefer sonucunda başarılı oldu ve Belh bölgesi 1848 yılında Kâbil'in kontrolü altına girdi. Kâbil yönetiminin bu başarısı üzerine Güney

<sup>32</sup> Elphinstone, *An Account of the Kingdom of Caubul...* c.II, s.181-182 (I Have before alluded to the difficulty of naming the Afghaun Province in Toorkistaun. At the present, the only possession of the Afghauns in Toorkistaun is the district immediatly round Bulkh)

<sup>33</sup> Sykes, *History of Afghanistan*, c. I, s.15

<sup>34</sup> Burnes, *Travels into Bokhara. Being an account of a Journey from India to Cabool, Tartary and Persia.* c.I, s. 228-229 (The ruler of Koondooz, Mahommed Moorad Beg, is an Uzbek of the tribe of Kudghun, who has but lately risen into power. He is now encroaching in every direction, and possesses all the valley of the Oxus; and very lately had sovereignty over Balkh. He yet stamps his coin with the general appellation of that capital, the " Mother of Cities." He is quite independent, and now rules all the countries immediately north of Hindoo Koosh.)

<sup>35</sup> Lal, Mohan, *Travels of the Panjab, Afghanistan and Turkistan to Balk, Bokhara and Herat*, s.98

Türkistan'daki bütün Özbek Hanlar Belh'te karargâh kuran Serdar Muhammed Ekrem Han'ın huzuruna gelerek Emir Dost Muhammed'e bağlılık belgesini imzaladılar.<sup>36</sup>

Buhara Emiri'nin daha önce kendisine bağlı olan Belh'i kurtarmak için sefer yapması ihtimali Afgan yönetiminin işgali genişletmemesine neden olacaktı. 1851 yılında Dost Muhammed Han'ın oğlu Gulam haydar yönetiminde bir askeri kuvvet Belh'in çevre bölgelerinden Hulm üzerine yürüdü ve Taşkorgan kalesini ele geçirdi. Bölge hâkimi Mir Vali Amu Derya'yı geçerek Buhara Emirliğine sığınmıştı. Bu dönemde Badahşan ve Kunduz yöneticisi Mir Attalık Kâbil'in üstünlüğünü kabul etmemiş durumdaydı. Maymana, Andhoy, Şıbırgan ve Sar-i-Pul olmak üzere dört batı eyaleti de Kâbil tarafından ele geçirilememişti.<sup>37</sup>

1851 yılı sonlarında Gulam Haydar, Akça üzerine sefer düzenleyerek şehri ele geçirdi ve üç gün süreyle yağmaladı. Kâbil yönetiminin Akça zaferi sonrasında bölgedeki şehir devletleri temsilciler göndererek Dost Muhammed Han'a vergi ödeyeceklerini bildirdiler ve böylece bir uzlaşma sağlanmış oldu. Fakat birkaç ay sonra Akça'da ve Mezar-ı Şerif'te Afgan işgaline karşı isyanlar baş gösterdi. Ağabeyinin vefatı üzerine bölgeye gönderilen Dost Muhammed'in diğer oğlu Muhammed Afzal hızla müdahale ederek her iki isyanı da bastırdı, şehirleri geri aldı ve her iki şehrin Özbek liderlerini oğullarıyla birlikte idam ettirdi.

1854 yılında, üç yıl önce şehrinin Afganlar tarafından işgal edilmesi üzerine Buhara Emirliğine sığınan Mir Vali, Buhara Emir'inin verdiği destekle Amu Derya'yı geçti ve Şıbırgan şehrini ele geçirdi. Bu arada Buhara Emirinin de büyük bir orduyla kendisine yardıma geleceği ve Güney Türkistan'ı Afgan işgalinden kurtaracağı söylentisini yaymaktaydı. Bu haberlerden etkilenen Özbek Liderleri Mir Vali'nin etrafında toplanmaya başlamışlar, Muhammed Afzal Han'ın etrafındaki Özbek kabileleri bile itaat etmez hale gelmişlerdi. Buhara Emirinin gelmeyeceğinin anlaşılması ve Mir Vali'nin yanındaki temsilcisinin Buhara'ya dönmesi havayı tamamen tersine çevirdi. O yılın sonlarında Batıdaki dört devlet (Andhoy, Şıbırgan, Sar-i Pul ve Maymana) Afgan yönetimine tabiiyetlerini bildirdiler. Bunları Şıbırgan'ın tabiiyeti izledi.

1855 yılında Dost Muhammed Han ve Hindistan Genel Valiliği arasında imzalanan ve iki yıl sonra neredeyse aynı şartlarda yenilenen Peşaver antlaşmaları İngiltere açısından Rus İmparatorluğu ile Hindistan arasında bir tampon devlet oluşturma projesinin bir ileri adımını oluşturmaktaydı. Bu antlaşmalar Emir Dost Muhammed'e de söz konusu tampon devlet üzerindeki gücünü sağlamlaştırma şansı vermekteydi. İngilizler her iki antlaşmada da Emir Dost Muhammed'i "Kâbil ve Afganistan'a bağlı devletlerin (Belh, Kabil ve Kandahar) hükümdarı olarak tanımlamakta ve bu devletleri İran ya da başka dış güçlerin saldırılarına karşı koruma sözü vermekteydi. Bunun karşılığında Emir, İngiliz-Hint sömürge yönetiminin dostlarını dost düşmanlarını da düşman kabul edecek, hiçbir yabancı güçle ilişki kuramayacaktı. Bu koşullarda

<sup>36</sup> Belh'e gelip bağlılık sunan emirler Belh ve Nimlak Emiri İşan Urak; Akça Emiri İşan Sudur; Şıbırgan Hâkimi Mir Hâkim Han; Aybak Reisi Mir Baba Beg; Andhud Saları Gazanfer Han; Hulm ve Taşkorgan Hâkimi Ganc Ali Beg; Sar-i Pul Hükümdarı Mahmud Han; Katağan Hâkimi Şah Murad Beg ( Fayz Muhammad, *Siraj al-Tawarikh*, c.II, s. 206-207

<sup>37</sup> Adamec (ed). *Historical and Political Gazetteer of Afghanistan*, vol 4, s.20-21

Sömürge yönetimi Emir'in hükümrân olduğu bölgelerde uyguladığı iç siyasete karışmayacaktı.<sup>38</sup> İngilizler ayrıca Emir'e her yıl 120 bin pound ödenek sözûyle birlikte 14.000 tüfek vermişlerdi.<sup>39</sup>

İngilizlerle yapılan bu antlaşmalar Dost Muhammed'in elini güçlendirdiği gibi o güne dek Kâbil yönetimiyle vergi ödeme şeklinde tabiiyet bildirmiş olan Güney Türkistan Hanlıklarının durumunu da büyük ölçüde güçleştirmişti. 1859 yılındaki görüşmelerde Güney Türkistan Hanlıklarının kendi egemenlik alanında olduğunu iddia eden Buhara Emirinin "Afganistan'ın Amu Derya kuzeyindeki Türkmenlerle ilgili herhangi bir girişimde bulunmaması koşuluyla Badahşan, Maymana, Kunduz gibi Güney Türkistan devletleriyle ilgili bir hak talebinde bulunmayacağını ilan etmesi ise Dost Muhammed'in Güney Türkistan'ı işgal hedefini kolaylaştıracaktı. Aynı yıl içerisinde oğullarının yönettiği askeri kuvvetlerle Kunduz ve hemen ardından Badahşan devletçiklerini Kâbil'e bağladı. Birkaç yıl sonra, 1862'de başta Maymana olmak üzere batıdaki dört vilayet de benzer bir akıbete uğradılar. Afgan yönetimiyle iş birliği yapan Andhoy'da Gazanfer Han, Şıbırgan'da Mir Hâkim Han, Kunduz'da Mir Attalık'ın oğlu Sultan Murad, Aybak'da Mir Baba Beg'in oğlu, Akça'da Muhammed Han, Badahşan'da Muhammed Şah gibi bazı Özbek yöneticilerin bütünüyle merkeze bağlı olmak koşuluyla yerlerinde kalmalarına izin verilmişti. Sonuç olarak Dost Muhammed'in hayatını kaybettiği 1863 yılında bütün Güney Türkistan'daki bütün devletler Afgan yönetimine biat etmiş durumdaydı.

Emir Dost Muhammed'in ölümünden sonra oğulları arasında başlayan iktidar mücadelesi Afganistan'da olduğu gibi Güney Türkistan'da da siyasi dalgalanmalara yol açacaktı. Bölgedeki Özbek liderler hanedan mensuplarıyla olan destek veya karşıtlık ilişkilerine göre tasfiye edildiler veya koltuklarını korudular. Ayrıca iktidar mücadelesini yürütmek için ciddi kaynak ihtiyacı içerisinde olan Şir Ali Han Güney Türkistan'a geldiğinde, daha önceki çatışmalar nedeniyle bölgelerini terk edip Amu Derya'nın ötesine geçen Özbek Emirlerine maddi katkı karşılığında bölgelerini iade etmişti. Bu şekilde Belh, Sar-i Pul, Akça, Şıbırgan, Andhud ve Taşkorgan Özbek Emirleri yeniden bölgelerinin hükümrânlığını ele geçirmiş oldular.<sup>40</sup> 1869 yılında Şir Ali'nin Kâbil tahtına oturmasıyla iktidar mücadelesi son buldu. Bu olay aynı zamanda Babası Muhammed Efdal Han'la birlikte Şir Ali'ye karşı mücadele eden Serdar Abdurrahman Han'ın Buhara Emirliğine sığınmasıyla sonuçlanacaktı.

## **Güney Türkistan'ın Afgan Türkistanı'na Dönüştürülmesi**

Söz konusu dönemde Amu Derya'nın kuzeyinde, yani Batı Türkistan'da büyük siyasi ve idari değişiklikler yaşanmaktaydı. Rusya işgal ettiği Hanlık toprakları üzerinde idari düzenlemeler gerçekleştirmekteydi. 1865 yılının ocak ayında yayınlanan bir Çar emirnamesiyle Türkistan Oblastı kurulmuştu. Orenburg Genel Valiliğine bağlı olan bu oblastın başına Türkistan hanlıklarının işgalinde aktif rol oynayan General M. G. Çernayev getirildi.<sup>41</sup> Oblastın Orenburg üzerinden Petersburg'a bağlanmış olmasının ortaya çıkardığı sorunlar nedeniyle Türkistan Oblastı,

<sup>38</sup> Antlaşma metinleri için bkz. Kakar, *A Political and Diplomatic History of Afghanistan 1863-1901*, s. 232-233

<sup>39</sup> Fayz Muhammad, *Siraj al-Tawarikh*, c. II, s. 225

<sup>40</sup> Age. 296-297

<sup>41</sup> Karimov, *Türkistan Genel Valiliğinde İdari Sistemin Oluşumu ve Gelişim Süreci (1865-1897)*, s.38

Yedisu ve Sir Derya oblastlarının birleştirilmesiyle, 1867 Nisan'ında Türkistan Genel Valiliği oluşturuldu. Bu genel valilik bünyesinde bir de Türkistan Askeri Okruğu kurulmuştu. Türkistan Genel Valiliği yaklaşık 40 bin km<sup>2</sup> toprak ve 1 milyonun üzerinde nüfusa sahipti. Vali olarak General K.P. von Kaufmann atanmıştı. Genel Vali aynı zamanda Türkistan Askeri Okruğu'nun da komutanıydı.<sup>42</sup> 1868 yılında Buhara ordusunu Zerbulak Savaşında mağlup ederek Semerkand'ı ele geçiren Rusya, Buhara Emirliği'ni Rus vassalı haline dönüştürecek bir antlaşmayı imzalatmıştı. En güçlü Türkistan devleti olan Buhara Emirliğinin bir Rus ileri karakolu haline dönüşmesi Rus gücünün Amu Derya kıyılarına inmiş olması anlamına geliyordu. Rusya'nın bundan sonraki hedefinin Horasan üzerinden Herat ve Güney Türkistan olacağı ortadaydı.

Gelişmelerden büyük ölçüde rahatsız olan İngiltere ise Rusya'yla uzlaşmanın yollarını aramaya başlamıştı. 1869 nisanında İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Clarendon Çar hükûmetine Güney Türkistan ile ilgili tutumlarının ne olacağı sorusuyla birlikte Amu Derya ortada olacak şekilde Batı Türkistan ile Afganistan arasında tarafsız bir bölge oluşturulması önerisini sundu.<sup>43</sup> Rusya'nın bu öneriye cevabı olumsuzdu. Rusya'ya göre Belh, yani Güney Türkistan, tarihi olarak Buhara Emirliğinin bir parçasıydı, dolayısıyla Amu Derya'nın ötesine bir askeri müdahale yapıp yapılmayacağı konusunda bir uzlaşma yapılamazdı. Rusya ayrıca Afgan Emirinin gerek Buhara Emirliği ve gerekse İran coğrafyasına yönelik emelleri olduğunu iddia etmekteydi. Bunun en önemli göstergesi de babası Buhara Emiri Muzaffer Han'ın Rusya ile yaptığı antlaşmaya karşı çıkarak valisi olduğu Kölab bölgesinde bir isyan başlatan fakat Rus desteği nedeniyle mücadeleyi kaybeden Şehzade Abdul Melik'in Güney Türkistan'a kaçması ve Afgan Emiri tarafından iyi bir şekilde karşılanmasıydı. Ayrıca Güney Türkistan'daki Özbek valiler ve Türkmen serdarlar sınır ötesindeki Özbek ve Türkmen bölgelerindeki olaylara müdahil olmaktaydılar.

Rus yönetiminin cevabı İngiltere'nin durumu yeniden değerlendirmesini gerektirmekteydi. Öncelikle Afgan Emirine gizli bir şekilde Rusya'yı ve Buhara'yı rahatsız etmeksizin kuzey sınırlarında kontrolü güçlendirmesi söylenirken Küçük Türkistan'daki Özbek ve Türkmen Emirlerini baskılamak konusunda elinin serbest olduğu, yani istediği gibi hareket edebileceği bildirildi. İngilizlerin bu tavsiyeleri üzerine Belh Valisi Alam Han acımasız bir terör politikası uygulamaya başlayacaktı.<sup>44</sup>

İngiliz Sömürge yönetimi yapay Afganistan yaratma projesinin ilk gününden itibaren Buhara Emirliği ile Güney Türkistan arasındaki doğal sınırın Amu Derya olması gerektiği iddiasını tarihin Büyük İskender dönemindeki siyasi yapılanmasına göre şekillendirmekteydi. O dönemde Amu Derya, Bactria ile Sogdiana devletlerini birbirinden ayırmaktaydı. Daha sonraki Müslüman-Türk devletlerin hakimiyet dönemlerinde İngiliz anlayışına göre bilimsel ve tarihsel olan bu sınır aşılmış ve Türkler Güney Türkistan'ın hâkimi olmuşlardı. İngiltere'nin görevi bu tarihsel yanlışlığı düzeltmek ve Büyük İskender dönemi sınırlarını yeniden geçerli kılmaktı.

Aslında İngiltere'nin bu iddialarının geri planında koşullar elverdiğinde Afganistan'ı tampon devlet olmaktan çıkarıp aynen Hindistan gibi bir sömürge haline çevirmek düşüncesi vardı.

---

<sup>42</sup> A.g.e., s. 54-56

<sup>43</sup> *Precis of Papers on Central Asia, 1867-1872: Viceroy to Duke of Argyll, 7 December 1869, in Central Asia, no: 386, Folio 208*

<sup>44</sup> Lee, *The Ancient Supremacy*, s. 334-335 (Letter from Faiz Bahş, 178 Nov.1869)

Nitekim 1869 Umballa konferansına “Afganistan sınırları üzerine” başlıklı bir memorandum sunan Hindistan Konseyi Üyesi Sir Henry Rawlinson, Afganistan’ın Hint-İngiliz imparatorluğuyla, Buhara Emirliğinin de Rus İmparatorluğuyla ilişkilerinin aynı olduğunu belirterek gelecekte söz konusu devletlerin bu iki Avrupa gücünün egemenlik alanlarına dahil olacaklarını söylemekteydi.<sup>45</sup> Rawlinson’a göre Güney Türkistan’daki Türk Emirlerin bölge hakimiyetleri yeniydi ve tarihsel bir temele dayanmıyordu. Fakat yine de Rusya ve onun uydusu Buhara Emirliği Belh’in (Güney Türkistan) kendi egemenlik alanında olduğu konusunda güçlü bir argümana sahiptiler. Belh bölgesi Cengizî geleneğin bir uzantısı olarak kaldıkça Afgan Emirliğinin geleceği güvence altında olmayacaktı. Dolayısıyla Kâbil Krallığının kuzey sınırlarının Hindukuş Dağları olduğu şeklindeki eski anlayış değiştirilmeli ve Türkistan (Güney) Afganistan’a dahil edilerek Afganistan’ın doğal ve tarihi kuzey sınırının Amu Derya olduğu şeklinde bir algı oluşturulmalıydı.

Rawlinson Hindistan Genel Valisi Lord Mayo’ya yazdığı 18 Haziran 1869 tarihli mektubunda Amu Derya’nın Afgan Krallığının kuzey sınırı olduğu algısının kamuoyunda yerleştirilmesinin İngiltere için yararlı olacağını belirtmektedir. Ayrıca Amu Derya’nın güneyindeki bölgelerin <sup>46</sup> Türkistan olarak anılmasının yanlış olduğunu, bunun değiştirilmesinin kendileri için daha fazla yarar sağlayacağını belirtmekte ve bu isim değişikliğinin doğudaki bağımsız Türkistan devleti <sup>47</sup> ile ad karışıklığını engelleyeceğinin altını çizmektedir. Bu ifadelerden sonra Rawlinson’un Güney Türkistan için önerdiği isim “Amu Derya altı Devletleri” veya daha iyisi “Afgan Türkistanı”dır. <sup>48</sup>

Rawlinson’un Türkistan’ı (Güney) Afgan Türkistan’ına dönüştürme teklifi İngiliz yönetimince büyük bir heyecanla kabul edildi. Çünkü Afgan Türkistanı deyimi Güney Türkistan’ın ve bu bölgede yaşayanların Kâbil yönetimiyle ve Afganlarla sanki tarihi veya etnik bir ilişkisi varmış, çok eski tarihlerden beri bölgenin hâkimi Afganistan’mış izlenimini vermekteydi. Bu karardan sonra Afganistan’ın kuzey sınırı Amu Derya olacak şekilde yeni haritalar basıldı ve Rawlinson’a göre utanç verici Türkistan sözcüğünün yerine Afgan Türkistanı yazıldı. Böylece Türk-Moğol geleneğinin Güney Türkistan’daki varlığı olan Belh ünitesi tarihe karışmış oluyordu. Bu politikanın gereği olarak İngiliz siyaseti Amu Derya’nın kuzeyindeki bölgeleri, yani Batı Türkistan’ı “Rus Türkistanı”, Doğu Türkistan’ı ise “Çin Türkistanı” olarak tanımlamaya başlayacaktı.<sup>49</sup>

<sup>45</sup> Rawlinson, *Memorandum on the frontier of Afghanistan*, Umballa Papers, 1869

<sup>46</sup> Coğrafya biliminde Cis sözcüğü bir şeyin aynı tarafında, Trans sözcüğü ise karşı tarafında olan anlamında kullanılmaktadır. Dolayısıyla Rawlinson, Cis Oxus ifadesiyle Amu Derya’nın Afganistan tarafında kalan kesimini tarif etmektedir. Hangi tarafın Cis, Hangi tarafın Trans olduğu ise ifade sahibinin bulunduğu yere göre değişmektedir. Bu ifade bir Rus İmparatorluğu görevlisine ait olsaydı Güney Türkistan’daki devletler Trans Oxus olarak tanımlanacaktı. Bu nedenle Cis Oxus ifadesini Amu Derya Altı olarak Türkçeleştirdim.

<sup>47</sup> Yakup Han tarafından kurulan Kaşgar merkezli Doğu Türkistan devletini kastediyor.

<sup>48</sup> It must be to our advantage that the public should become familiar with the practical fact that the oxus is the boundary of Afghan Kingdom, to the north; and it would be further advantage if the misleading title of Turkistan, as applied to the Cis Oxus territory, could be altered, since in popular estimation it is liable to be confounded with independent (formerly Chinese) Turkistan to the East. I should have thought that the Cis Oxus States would be a better nomenclature, or at any rate Afghan Turkistan. (Henry Rawlinson’dan Hindistan Genel Valisi Lord Mayo’ya gönderilen 18 Haziran 1869 tarihli mektup. Umballa Papers, 1869)

<sup>49</sup> Lee, *The Ancient Supremacy, Bukhara, Afghanistan and the Battle for Belh 1731-1901*, s. XXXII

Rawlinson'un kurguladığı Afgan Türkistanı deyimi İngiltere hükümetinin yoğun desteğiyle uluslararası literatüre kısa sürede yerleşecek ve bütün resmi yazışmalarda kullanılacaktır. Fakat Afganistan'da yaşayan halk 20. Yüzyıl ortalarına kadar bölgeyi Türkistan olarak isimlendirmeye devam edecektir. Nitekim 1890'lı yıllarda Emir Abdurrahman'ın özel doktorluğunu yapan Dr. John Ray anılarında Emir'in Mezar-ı Şerif'teki sarayına gittiği bölümün başlığını "Türkistan'a Gidiş" olarak koymuştur.<sup>50</sup> Bir sonraki bölüm "Türkistan'da Hayat" başlığını taşımaktadır.<sup>51</sup> Aynı yıllarda Rus-Afgan sınırını belirleme çalışmalarını sürdüren Sınır Komisyonu üyeleri de Afganların ve bölgede yaşayan etnik grupların Afgan Türkistanı deyimini kullanmadıklarını, basitçe Türkistan adını kullanmaya devam ettiklerini belirtmekteydiler. Komisyon üyelerinin fark ettikleri bir diğer husus da insanların Buhara Hanlık bölgesini Türkistan olarak tarif etmeyip "Padişahın Ülkesi" deyimini kullanmaları olmuştur. Buhara Emiri için kullandıkları unvan ise Emir değil Padişah sözcüğüydü.<sup>52</sup>

## Büyük Oyun Döneminde Osmanlı-Afgan ilişkileri

Osmanlı Devleti ile Ahmed Şah Durrani arasındaki haberleşmelere yukarıda değinilmişti. Daha sonraki yıllarda kişisel bir temas Durrani kardeşler arasındaki mücadelede tahtı kaybederek gözlerine mil çekilen Zaman Şah'ın 1819 yılında Bağdat'a gelerek Osmanlı Devleti'ne sığınma talebiyle gerçekleşmiştir. Osmanlı Sultanı II. Mahmud bu dileği kabul etmiş ve ilgili makamlara Zaman Şah'ın Kıbrıs'ta ikamet ettirilmesi yönünde bir ferman göndermiştir.<sup>53</sup> Fakat Zaman Şah bu fermana uymayarak Hindistan'a geri dönmüş ve Sih Racasına sığınmıştır. Afganistan'daki iç mücadeleler nedeniyle Osmanlı Devleti'ne sığınan siyasi kişilikler Zaman Şah ile sınırlı değildir. 1849'daki sığınma talebinden sonra maaş bağlanarak Bursa'ya yerleştirilen Durrani ailesinden Şehzade Muhammed Azim, yönetimi kaybettikten sonra 1862'de Osmanlı'ya sığınıp maaş bağlanarak İskenderiye'ye yerleştirilen Nur Muhammed Han bu konudaki diğer örneklerdir.<sup>54</sup>

1836 yılında Kâbil tahtını ele geçirerek Emirliğini ilan eden Dost Muhammed Han, Ahmed Şah Durrani'nin yaptığı gibi, Hilafet makamına bir elçi göndererek iktidarı konusunda bilgi vermiş ve bir anlamda Emirliğini Osmanlı Halifesinin onayına sunmuştu.<sup>55</sup> I. İngiliz-Afgan savaşı sırasında Dost Muhammed Han İngilizlere karşı cihat ilan etmişti. Bölgedeki Müslüman kabilelerin cihat anlayışı çerçevesinde bir araya gelip kuvvetli bir cephe oluşturabileceklerinden çekinen İngiltere Osmanlı Halifesine başvurarak bu konuda yardım talep etti. Bunun üzerine Sultan Abdülmecid "Halife'nin izni olmadan bir hükümdarın cihat çağrısında bulunamayacağı" yönünde bir bildiri yayınladı.<sup>56</sup> Kuşkusuz bu gelişme Dost Muhammed açısından sıkıntı verici bir durumdu. Buna

<sup>50</sup> Ray, *At the Court of the Amîr*, Chapter IX, s. 129-156

<sup>51</sup> Age. s. 176-192

<sup>52</sup> Adamec (ed). *Historical and Political Gazetteer of Afghanistan*, vol 4, s.1

<sup>53</sup> BOA, FK: C..HR, Dos. No: 79 / 4846, Tarih: 29 Ca. 1234 (h. t.)

<sup>54</sup> Burget, *Yakınçağda Afganistan Osmanlı Devleti ilişkileri*, s.201

<sup>55</sup> BOA, FK: C..HR, Dos. No: 69 / 3424, Tarih: 06 M. 1252 (h. t.)

<sup>56</sup> BOA, FK: Y.PRK, Dos. No: 10 / 28

rağmen Dost Muhammed'in ilişkisini kesmediği ve hükümlanlık döneminde Osmanlı sarayına iki kez elçi gönderdiği bilinmektedir.

Osmanlı yönetiminin Afgan Emirliğiyle ilk resmi teması 1869 yılında Buhara Emirliğine elçi olarak gönderilen Şeyh Süleyman Efendi aracılığıyla olmuştur. Buhara Emirinin İstanbul'a gönderdiği Muhammed Parsa isimli elçiyle birlikte Buhara'ya gönderilen Süleyman Efendi seyahati sırasında Kâbil'e de uğradı ve burada Emir Şir Ali Han ile görüşmeler yaptı. Bu görüşmelerin içeriği konusunda Osmanlı arşivlerinde ve Şeyh Süleyman Efendi'nin hatıralarında herhangi bir bilgi yoksa da Süleyman Efendi'nin Afgan Emiri tarafından kabul edilerek görüşmeler yapabilmesi ziyaretin resmi nitelikte olduğunu göstermektedir. Şeyh Süleyman Efendi *Lügât-ı Çağatayi ve Türki-i Osmani* isimli eserinin giriş kısmında söz konusu seyahatini manzum bir şekilde anlatmaktadır. Buna göre Kâbil'e gittiğinde Kâbil Hâkimi, yani Şir Ali Han tarafından Osmanlı'nın şanına lâayık bir hürmetle karşılanmış, Emir ile sohbet etmiş, kendisinin Buhara yolculuğu için gerekli ihtiyaçları karşılanmış ve yanına bir refakatçi verilmiştir. Şeyh bu manzumesinde Hindukuş dağlarını geçerek Güney Türkistan'ın Belh, Bamyān, Aybek, Hulm, Taşkorgan gibi şehirlerini ziyaret ettiğini aktarmaktadır. Ne yazık ki Güney Türkistan şehirlerinde kimlerle görüştüğü veya bu bölgede yaşayan Türklerin sosyal hayatı gibi konularda herhangi bir bilgi aktarmamıştır. Bölgedeki Türk Hanları ile görüşmeler yapmış olması durumunda bu seyahatin Osmanlı Sarayının bilgisi ve belki de görevlendirmesi ile yapıldığı gibi bir sonuca ulaşmamız mümkün olabilir.<sup>57</sup>

Şeyh Süleyman Efendi, seyahati sırasında Afganistan'ın ardından Türkmen bölgesine geçti, Ahal ve Merv şehirlerinde Türkmen yetkilileriyle görüştüktan sonra Buhara'ya ulaştı. Buhara Han'ı ile görüşmeler yapan Süleyman Efendi, bir süre burada kaldıktan sonra, Abdülhay isimli başka bir Buhara elçisiyle birlikte, Afganistan, Hindistan ve Mısır üzerinden İstanbul'a döndü.<sup>58</sup> Şeyh Süleyman ve Abdülhay Efendiler İstanbul'a ulaştıklarında Osmanlı sadaret makamına kapsamlı bir muhtıra sundular. Bu bilgilendirme muhtırasında konumuz açısından en önemli madde Buhara Emirliği'nin bölgedeki devletler yani Rusya, Afganistan, İran ve Hint-İngiliz İmparatorluğu arasında tampon devlet haline gelmesi için Osmanlı Devleti'nin diplomatik çaba sarf etmesi önerisidir.<sup>59</sup> Anlaşıldığı kadarıyla Buhara Emiri ülkesinin Afganistan benzeri bir tampon devlet statüsüne kavuşması durumunda Rus işgalinden kurtulabileceğini düşünmekteydi. Fakat dönemin siyasi dengeleri içerisinde Osmanlı Devleti'nin böylesi bir öneriyi taraf ülkelerin gündemine getirebilme şansı yok gibiydi.

<sup>57</sup> Hem sefâretle seyâhât kıldım / Hind ü ser-hindi ziyaret kıldım... Bir nice râşû köteldin aşdım / Kâbilning kurganına yetişdim... Yahşılığ birle hem ülfet kıldım / Ting turub yanında sohbet kıldım... Aşurı Rûmı riayet eyleb / bi-nihayet manga hurmat eyleb... Lutf u enâm firâvân itdi / Hil'at ü at ü zer ihsân itdi... Şir-dil-han digeni itdi refik / Ta Buhârâya dik kıldı terfik... Hoş kılık birle uzalturdi meni / Köp-atâ birle uyalturdi meni... Bâmyân butlaring astı bilan / Hindukuş tağlarıning usti bilan... Aybek va Harmga vâsil oluban / Taşkorgan bila Hulmnü körüben... Kâbil, Belh va Heratnı gizdim / Mülk-i İran ve Kelatı gizdim (Durgut, *Lügât-ı Çağatayi ve Türki-i Osmani*, c.1, s.9)

<sup>58</sup> Şeyh Süleyman Efendi, İstanbul'a döndükten sonra yazdığı *Lügât-ı Çağatayi ve Türki-i Osmani* isimli kitabının önsözünde, kendisine verilen görevleri ve yaptığı seyahatin ayrıntılarını, Çağatay dilinde ve manzume şeklinde anlatmaktadır. s. 8-11

<sup>59</sup> Muhtıranın tam metni için bkz. Saray, *The Russian, British, Chinese and Ottoman Rivalry in Turkestan*, Ek. XVI, s. 306-308

Rusya 1870 yılında, Kırım Harbi sonrasında imzalanan 1856 tarihli Paris Antlaşmasıyla kendisine konulan sınırları tanımadığını ilan etmişti. Bu kısıtlamaların en önemlisi Karadeniz’de tersane ve savaş gemisi bulunduramaması kuralıydı. Böylece Balkanlarda ve Karadeniz’de kendisini sınırlayıcı bütün yükümlülüklerden kurtulan Rusya, söz konusu antlaşmada Osmanlıya dayatılan Ortodoks uyruklarıyla ilgili hükümleri uygulaması için Osmanlı Devleti’ne baskı yapmaya başladı. İngiltere’nin muhtemel bir savaşı önlemek amacıyla düzenlediği 1877 Londra Konferansı, alınan kararların Osmanlı Devletince kabul edilmemesi sonucu başarısız oldu. Bu sırada Rusya, Londra Protokolü maddelerinin kabul edilmeyişini savaş nedeni olarak kabul edeceğini ilan etmişti. Böylece 24 Nisan 1877 tarihinde Rusya’nın Eflâk-Boğdan’a saldırısıyla Osmanlı-Rus savaşı başlamış oldu.

Osmanlı yönetimi ise bir taraftan savaş hazırlıkları yaparken bir taraftan da Rusya’nın gücünü dağıtabileceği formüller üzerinde çalışmaktaydı. Bu seçeneklerden birisi, belki de en önde geleni dönemin Osmanlı vezirlerinden Mahmud Celaleddin Paşa’nın ifadesiyle “*Orta Asya’da Osmanlı nüfuzunu yayararak oralardan da düşman Rusya’nın başına bir gaile açılması*” emeliydi.<sup>60</sup> Kuşkusuz bu düşünce 1876 yılında Osmanlı tahtına oturan Sultan Abdülhamid’in Osmanlı’nın etki alanını Asya’daki Müslüman topluluklara yaymak şeklindeki dış politika anlayışı zemininde ortaya çıkmıştı. Doğu Türkistan’da bağımsız bir devlet kuran Yakup Beg’in tabiiyet isteğini 1873 yılında kabul etmek suretiyle Osmanlı Devleti bu konudaki ilk başarısını gerçekleştirmiş durumdaydı. Kaşgar’da Osmanlı Sultanı adına hutbe okunmuş ve sikke kesilmişti. Şimdi Afganistan ile benzer bir ilişki kurulabilirse Asya’da yükselen Osmanlı gücü Rusya’ya karşı önemli bir koz ele geçirilmiş olabilirdi. Böylesi bir hedefin gerçekleştirilebilmesi için Afganistan’ı tampon bir devlet olarak inşa etmeye çalışan İngiltere’nin de olaya dahil olması gerekmektedir.

Söz konusu dönemde Kâbil tahtında oturan Şir Ali Han ile İngiltere arasında bir süredir var olan ve gittikçe çözümsüzlüğe evrilen sorunların varlığı beklenmedik bir fırsat yarattı. İstanbul’a yeni tayin edilen İngiliz sefiri Henry Layard, sultanın Halifelik gücünü kullanarak bozulan İngiliz-Afgan ilişkilerinin düzelmesine yardımcı olabileceğini düşünmekteydi. Bu nedenle Babiâli’ye, Afgan Emiri Şir Ali’nin Ruslara yaklaştığını ve Hindistan’daki Afganları kışkırtarak İngilizlere karşı bir cihat başlatmak istediğini anlatan bir rapor sundu. Layard’a göre Osmanlı Devleti tarafından Afganistan’a bir fevkalade büyükelçi gönderilir ve Emir Şir Ali’ye nasihat edilirse ortaya çıkabilecek tehlikelerin önü alınabilir ve Rusların çevirdikleri entrikalar sonuçsuz kalabilirdi. Bu durumda İngiltere Halifeye minnettar olurdu.<sup>61</sup>

Sultan Abdülhamid’in bu görev için seçtiği şahıs Eski sadrazamlardan Şirvanizade Rüştü Paşa’nın kardeşi ve İstanbul eski kadılarından Ahmed Hulusi Efendi oldu. Hulusi Efendi’nin basit bir kadı ve kazasker olmayıp Osmanlı Hukuk sisteminin temeli sayılan *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye*’nin sekiz cildinde bölümler yazmış bir alim ve hukukçu olması, Sultan Abdülhamid’in bu görevi sıradan bir elçilik olarak görmediğini düşündürmektedir. Ahmed Hulusi Efendi başkanlığındaki 5 kişilik Osmanlı sefaret heyetinde Bombay Başkonsolosu Hüseyin Efendi, Konsolos Ahmed Mundi Efendi, Özel sekreter Balâ Efendi ve Vahim Efendi olacaktı. Sultan Abdülhamid başlangıçta heyete Özbekler Tekkesi Şeyhi Süleyman Efendi’yi dâhil etmek istemişse de Afgan Emiri Şir Ali

<sup>60</sup> Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir’at-ı Hakikat*, s. 318

<sup>61</sup> Age, s. 318-319

tarafından olumlu karşılanmayacağı düşüncesiyle vazgeçti.<sup>62</sup> Layard'ın Şeyh Süleyman Efendi karşıtlığının nedeni muhtemelen İngilizlerin onu Sultan Abdülhamid'in casusu olarak kabul etmeleri olduğu kadar 1869 yılında Emir Şir Ali ile yaptığı görüşmelerde İngiltere aleyhine görüşler dile getirmiş olması olmalıdır.

Diğer taraftan Layard ve Hindistan'daki İngiliz Genel Valisi Lytton tarafından desteklenen bu proje konusunda İngiliz Dışişleri hâlâ çekimser durumdaydı. Öncelikle Osmanlı-Rus savaşıyla birlikte Hindistan Müslümanları arasında başlayan Halife'ye destek hareketlerinden dolayı belirgin bir rahatsızlık söz konusuydu. Ayrıca Afganistan'ın Rusya'ya karşı kışkırtılmasının İngiliz-Rus ilişkilerine zarar vermesi mümkündü ve bu durumda ortaya çıkacak risk, Afgan-İngiliz ilişkilerinin düzelmesiyle elde edilecek yarardan daha ağır olabilirdi. Fakat çok geçmeden Layard-Lytton ikilisinin görüşü ağırlık kazanacak ve İngiltere Hükümeti Osmanlı heyetinin Afganistan seferi ile ilgili rezervini kaldıracaktır.<sup>63</sup>

Ne yazık ki, Rusya'ya karşı Orta Asya'da bir cihat hareketi başlatmayı düşünen Sultan Abdülhamid, Afgan-Buhara ittifakı yaratma çabası sırasında İngiltere ile Afganistan arasındaki gerçek durumu yeterince değerlendirememişti. Afgan Emir'i Afganistan ile İran arasında problem olan Sistan bölgesinin İngilizler aracılığıyla paylaştırılması sırasında haksızlığa uğradığına inanmaktaydı. Buna ek olarak, kendisine karşı ayaklanan oğlu Yakup Han İngilizlerce desteklenmiş, Afganistan'a ait olduğu varsayılan Quetta İngilizler tarafından işgal edilmişti. Ayrıca Hive Hanlığının Ruslar tarafından işgali sırasında İngiltere gerekli direnci göstermemişti. İşte bütün bu nedenlerle Emir Şir Ali, İngilizlerden uzaklaşmış ve Rusya'ya yakın bir dış politika izlemeğe başlamıştı. Dolayısıyla Abdülhamid'in İngiliz dostluğu temelinde ve Rusya aleyhinde olacak önerilerine Emir'in olumlu bakması mümkün değildi. Aksine, bu önerileri İngilizlerin kendisine karşı düzenledikleri bir komplo olarak algılamaktaydı.

Ahmed Hulusi Efendi, 1877 yılının eylül ayı başlarında Kâbil'deydi. Öncelikle, bu ziyaretinin İngilizlerin yeni bir entrikası olmadığı konusunda Afgan yetkililerini ikna etmek zorunda kaldı. On beş gün kadar sonra Afgan Emiri Şir Ali'nin huzurundaydı. Elçi, Türkistan'daki işgal hareketlerini değerlendirerek, Rusların İslam Dünyasının en önde gelen düşmanı haline geldiklerini belirtti. Aslında Afganistan için tarih boyunca İran en büyük düşman olmuş ise de artık Amu Derya kıyılarına gelip dayanan Rusya, Afganistan için de bir numaralı düşman haline dönüşmüştü. Rusya, Osmanlı Devleti ile savaşı nedeniyle bütün askeri gücünü batı cephelerinde yoğunlaştırmış durumdaydı ve Orta Asya'da yeterli kuvveti yoktu. Afgan Emiri bu fırsattan yararlanmalı Buhara ve Hive'deki Müslümanların yeniden bağımsız olmalarını sağlamalıydı. Bu konuda Buhara Emir'i ve Türkmenler kendisine yardımcı olacaklardı. Osmanlı Sultanı Orta Asya Müslümanlarına nameler göndererek onları dayanışmaya çağırarak ve hatta Buhara Emir'inin oğullarından birini muhtemel iktidar değişimleri için kullanacaktı.<sup>64</sup> Osmanlı Padişahının bir diğer isteği de İngiltere'yle ilgiliydi. İngiltere Devlet-i Âliyye'nin dost ve müttefikiydi. Dolayısıyla bu ülke ile siyasi iş birliği yaparak Rusya'ya karşı savaş açmak Afganistan'ın da yararına olacaktı.<sup>65</sup>

<sup>62</sup> Layard'dan Lytton'a 12 Temmuz 1877 tarihli özel mektup, Add. MS 39.130, Folyo 48-49 (Lee s. 348'den nkl.)

<sup>63</sup> Lee, *A Turkish Mission to Afghanistan 1877*, s. 338-356

<sup>64</sup> Sözü edilen şahıs Abdülmelik Töre'dir.

<sup>65</sup> Baysun, *Şirvanizade Ahmed Hulusi Efendi'nin Efganistan Elçiliğine Dair Vesikalar*, s. 154

Afgan Emiri ise olaya çok farklı bir noktadan bakmaktaydı. Ona göre Rusya, İran ve İngiltere üçlüsünün içerisinde en tehlikeli olanı İngiltere idi. Ülkesinin aleyhinde entrikalar çeviriyordu ve Quetta bölgesini işgal etmişti. Rusya'nın amacının Hindistan'a inmek olduğunun bilincindeydi ve geçmişte Buhara Emirine destek olmak istemiş, fakat Emirden gerekli ilgiyi görmemişti. Afganistan iki büyük güç arasında sıkışmış durumdaydı. Afgan Emiri, Halife'nin Buhara'ya veya diğer Orta Asya hanlıklarına ferman göndermesinin veya Buhara Emirinin oğlunu desteklemesinin herhangi bir yarar sağlamayacağı inancında olduğunu belirtti. Emir ayrıca Osmanlı Halifesinden, İngiltere ile olan iyi ilişkilerini kullanarak Afganistan'da işgal ettikleri bölgelerden çekilmeye ikna etmesini istemekteydi. Konuşmanın sonunda Hulusi Efendi'nin "*İran Türkiye'ye saldırırsa Afgan Emir'i ne yapar*" şeklindeki sorusu çok ilginçtir. Bu soru Osmanlı başkentinde böylesi bir ihtimalin tartışıldığını göstermektedir. Emir'in "*Osmanlı Devleti batıdan on bin asker gönderir, ben de yirmi bin askerle doğudan saldırırsam İran'ın işi biter*" şeklindeki cevabı ise daha da ilginçtir.<sup>66</sup> Bu noktada üzerinde durulması gereken bir diğer konu da Ahmed Hulusi Efendi'nin Kâbil'deki üç haftalık ikamet döneminde, o sırada şehirde uygulanan ziyaret kısıtlayıcı kuralların dışına çıkarak Afgan ulehasının önde gelenleriyle toplantılar yapmış olmasıydı.

Ahmed Hulusi Efendi, Afgan Emiriyle bir görüşme daha yaptı, fakat söylenecekler söylenmiş durumdaydı ve başarısızlık söz konusuydu. Şir Ali Han Elçilik heyetine söylediklerini yazıya döküp bir mektup halinde Ahmed Hulusi Efendiye teslim etti.<sup>67</sup> İngiliz görevli Albay Disbrowe'nin raporuna göre Hulusi Efendi Emir Şir Ali'nin Osmanlı Sultanına yazdığı mektup dışında Sadrazama ve Şeyhülislama gönderilmiş iki mektup daha götürmekteydi.<sup>68</sup> Bu da Hulusi Efendi'nin diplomatik temaslar dışında başka görevler ifa ettiğini göstermektedir.

Osmanlı heyeti Eylül ayı sonlarında Afganistan'dan ayrıldı. İngiliz Elçisi Layard, başarısızlığın nedenini Elçi Ahmed Hulusi Efendi'nin zayıf karakterli, bağınaz ve politik açıdan çok deneyimsiz bir insan olmasına, heyetin diğer üyesi Lal Şah'ın (Balâ Efendi) ise ikiyüzlü bir hain oluşuna bağlamaktadır.<sup>69</sup> Nedeni ne olursa olsun Afgan Emir'i ikna edilememiş ve İngiltere'yle arası düzeltilememiştir. Bu gelişme aynı zamanda Osmanlı Halifesinin, Rusya'ya karşı Orta Asya'dan ikinci bir cephe açma hayalinin de sonu anlamına geliyordu.<sup>70</sup>

1872 yılında dönemin iki büyük gücü Amu Derya sınır olmak koşuluyla Afganistan'ın "Ara Bölge" olarak kabul edilmesi şeklinde bir ara çözüme ulaşmış durumdaydılar. 1875 yılının mayıs ayında İngiltere ve Rusya, Almanya'ya karşı bir iş birliği havası içerisinde ilişkilerini yoğunlaştırmışlar, İngiliz Hükümeti sözcüsü Lord Derby'nin "*Asya'da her iki güç için de yeterli alan vardır, dolayısıyla anlaşmamak için hiçbir neden yoktur*" şeklindeki sözleriyle Asya'nın paylaşımı konusunda uzlaştıklarını dünyaya ilan etmişlerdi. Ekim 1875'te İngiltere Kabinesi, Afganistan konusunda tam bir hareket serbestisine sahip olduğunu ilan etti. Rus Dışişleri Bakanı

<sup>66</sup> Age. s.155

<sup>67</sup> BOA, FK: İ. DH, Dos. No: 764 / 62245, Tarih: 09/S /1295 (h. t.)

<sup>68</sup> Faiz Ahmed, *Istanbul and Kabul in Courtly Contact...* s. 277

<sup>69</sup> Lee, *A Turkish Mission to Afghanistan 1877*, s. 353

<sup>70</sup> Ahmed Hulusi Efendi'nin Osmanlı makamlarına verdiği 1 Nisan 1878 tarihli rapor BOA İrade 1294, Hariciye 16873'te olup Mehmet Saray tarafından *The Russian, British, Chinese and Ottoman Rivalry in Turkestan*, App. XXV'te yayınlanmıştır.

Gorçakof'un Şubat 1876'da yayınlanan, Rusya'nın Afganistan'ı kendi etki alanı dışında gördüğü yönündeki bildirisiyle bu gelişme doğrulanmış oldu.<sup>71</sup>

Diğer taraftan bu dönemde İngiltere ile Afgan Emirliği arasındaki ilişkileri bozacak nitelikte değişiklikler yaşanmaktaydı. İngiltere 1875 yılında daha önce Afgan Emirliği bünyesinde olduğunu kabul ettiği Belucistan'da yerel yöneticilerle uzlaşarak Kalat ve Quetta'da askeri üsler oluşturmuştu. Şir Ali Han'ın İngilizlerle bir diğer anlaşmazlığı da veliahtlık konusuydu. Afgan Emiri oğlu Abdullah'ı veliaht yapmak istiyor, buna karşın İngilizler bu seçimi onaylamadıkları gibi babasını tahttan indirmeye çalışan büyük oğlu Yakup'u destekliyorlardı. Bu anlaşmazlıklar Afgan Emirinin Rusya'ya meyletmesine neden olacaktı. Durumdan yararlanmak isteyen Rusya, 1877 yıl yaz aylarında General Stolietov başkanlığında kalabalık bir heyeti Kâbil'e gönderdi. İngiltere'nin bu gelişmeye cevabı Emir'in bir İngiliz heyetini kalıcı olarak Kâbil'e davet etmemesi durumunda askeri müdahale yapılacağı şeklindeydi. Afgan Emirinin vefat eden oğlu Abdullah'ı bahane ederek cevap vermemesi üzerine İngiliz kuvvetleri 21 Kasım 1878 tarihinde Afganistan'a girdi. Böylece üç yıl devam edecek II. İngiliz-Afgan Savaşı başlamış oluyordu.

1879 kışında Emir Şir Ali Han'ın hayatını kaybetmesinden sonra tahta oturan Yakup Han'ın İngilizlerle Gandamak'ta imzaladığı antlaşma Afganistan için tam bir teslimiyet belgesiydi. Fakat antlaşmaya göre emrindeki birliklerle Kâbil'e yerleşen İngiltere temsilcisi Pierre Louis Cavagnari'nin Yakup Han'ın amiriymiş gibi tavırlar sergilemesi kendisinin de öldürüleceği bir isyana neden olacaktı. Böylece yıl sonunda savaş yeniden başlayacak ve bir aylık bir mücadeleden sonra İngilizler Kâbil'i işgal edeceklerdi. Bu gelişme Yakup Han'ın tahttan feragatiyle sonuçlandı ve kendisi Hindistan'a götürüldü.

Bu arada Amcası Şir Ali'ye karşı yürüttüğü taht mücadelesini kaybederek 1868 yılında Batı Türkistan'a sığınan Serdar Abdurrahman Han, tahtı ele geçirebileceği konusunda Rusya'yı ikna etmiş ve Türkistan Genel Valisi General Kaufmann'ın lojistik desteğiyle Güney Türkistan'a geçmişti. Kısa bir süre sonra Güney Türkistan'da Abdurrahman Han'ın başlattığı mücadeleye diğer Afgan şehirlerindeki kabilelerin de katılmasıyla İngilizler büyük bir açmazla karşı karşıya kalmışlardı. İngiltere Hükümeti çözümü Hindistan genel valisi Ripon Marques'in önerisi üzerine Abdurrahman Han ile anlaşmakta buldu. Sonuç olarak dışişlerinde bütünüyle İngiltere'ye bağlı olmak koşuluyla Abdurrahman Han 22 Temmuz 1880 tarihinde Afganistan ve Türkistan Emiri ilan edildi.

### **Emir Abdurrahman Han ve Güney Türkistan'da uyguladığı Terör**

Amu Derya sınırını geçişinin ikinci ayında, yani 1880 Nisan'ında Maymana hariç Güney Türkistan'daki bütün bölgesel yöneticiler Abdurrahman Han ve kuzeni İshak Han'a boyun eğmiş durumdaydı. Direnç gösteren Şıbrgan Hâkimi Muhiddin Han ve Sar-i Pul Hâkimi Kadir Han kısa sürede yakalanıp işkenceyle öldürülmüşlerdi. İshak Han'ın 1884 yılında özerk durumunu koruyan

---

<sup>71</sup> Kaushik, *Central Asia in Modern Times*, s. 54-55

Maymana'yı teslim almasıyla birlikte Güney Türkistan'ın tamamı yeniden Afgan hâkimiyetine girmiş olacaktı. Abdurrahman Han, İshak Han'ın yaptığı hizmetleri mükâfatlandırmak amacıyla onu Afgan Türkistanı'na Genel Vali yapmıştı. Güney Türkistan'a geçtiği dönemde kendisine destek oldukları için Cengizi hanedanlardan gelen bölgesel Hanların ve Emirlerin evlatlarını yerlerinde bırakmıştı. Sözelimi Akça'da Kök Mirza Türkmen, Şıbırgan'da onun kardeşi, Sar-i Pul'da Ahundzade Sultan, Kunduz'da Sultan Murad Beg yönetici olmuşlardı.<sup>72</sup> Aslında Emir Abdurrahman'a göre daha yumuşak bir yönetim uygulayan İshak Han bölgesel yöneticiler ve halk tarafından seilmekte ve desteklenmekteydi. Bu durumdan yararlanmak isteyen İshak han 1881 yılında Emir Abdurrahman'dan kendisini "Türkistan'ın Münhasır Sahibi" yapmasını istemiş, Herat ve Kandahar'da direnmeye devam eden Muhammed Eyyub Han sorunu çözüldükten sonra bu arzusunun gerçekleşeceği sözünü almıştı.<sup>73</sup>

Hayatının 12 yılını mülteci olarak Semerkant'ta geçiren Emir Abdurrahman burada gözlemlediği Rus sömürge yönetiminden gerekli dersleri çıkarmış, yönetimi merkezileştirmedikçe iktidarının sürekli olamayacağını anlamıştı. Ayrıca İngiliz Sömürge Yönetiminin Afgan Emirlerine karşı kullandıkları dil ve ülkenin idari yapısında uyguladıkları parçalı tanımlama da onları zorlayan bir diğer faktördü. İngilizler 1855 ve 1857 Peşaver antlaşmalarında Emir Dost Muhammed için Kabil Valisi deyimini kullanıp Türkistan, Herat ve Kandahar gibi bölgeleri Afganistan'ın dışında olan fakat ona bağlı idari üniteler olarak tarif etmekteydiler. İngilizler ilk defa 1979 Gandamak antlaşmasında Yakub Han için "Afganistan Emiri" unvanını kullanmışlardı. Ancak güçlü bir merkezi yönetim bu olumsuzlukları da düzeltebilirdi.<sup>74</sup> Tahta oturması karşılığında ülkesinin dış politikasını İngilizlere teslim eden Emir Abdurrahman böylece Rusya veya İran gibi komşularından gelecek dış tehditlere karşı bir güvence sağlamış oluyordu. Yapılan antlaşma gereği İngiliz askeri kuvvetlerinin ülkeyi terk etmiş olması halk arasında kendisine "kâfirleri ülkeden kovan Emir" unvanını kazandırmış ciddi bir toplumsal destek sağlamıştı. Yine yapılan antlaşma gereği kendisine verilecek askerî ve finansal yardımla birlikte işlerinde yapacağı uygulamalara karışılmayacağı güvencesi Emir'in Afganistan'da yapmak istediği uygulamalar konusunda elini çok güçlendirmiş durumdaydı.

Böylece Emir Abdurrahman iktidarının ilk yıllarından itibaren dört sacayağı üzerinde bir merkezi devlet oluşturma projesini gerçekleştirmeye koyuldu. Bu sacayakları mutlak otoriter bir liderlik altında kendi ailesi ve kabilesinden oluşan etnik merkezli bir bürokrasi, yarısı jandarma ve yarısı da polis görevi görecektir zorunlu hizmete dayalı bir askeri güç, doğrudan kendisine bağlı bütün ülke geneline yayılmış istihbarat alt yapısı ve nihayet doğrudan merkezden atadığı valiler aracılığıyla toplanan ve merkeze aktarılan bir vergilendirme sistemi şeklindeydi. Bu vergilendirme süreci öylesine insafsızca uygulanıyordu ki Emir ilk 10 yılı içerisinde 40'a yakın isyanla karşı karşıya kaldı. Bu isyanları acımasızca bastırırken sömürgeci İngilizlerin tavsiyesiyle komşu kabileleri veya farklı etnik grupları birbirine karşı kullanan Emir böylece böl ve yönet uygulamasıyla iktidarını sağlamlaştırmaktaydı.<sup>75</sup> Peştu kabile liderlerinin çocuklarını sözde eğitmek amacıyla,

<sup>72</sup> Lee, *The Ancient Supremacy...* s.395

<sup>73</sup> Kakar, *A Political and Diplomatic History of Afghanistan 1863-1901*, s. 99

<sup>74</sup> Rahimî, *State Formation in Afghanistan*, s. 150. Bu antlaşmaların orijinal metinleri için bkz. Kakar, *A Political and Diplomatic History of Afghanistan 1863-1901*, s. 232-233

<sup>75</sup> Kakar, *A Political and Diplomatic History of Afghanistan 1863-1901*. s. 225-226

fakat aslında rehin olarak Kâbil’de toplamıştı. Peştu olmayan etnik grup liderlerinin çocukları ise Ğulam Beççe adı altında saray köleleri olarak kullanılmaktaydı.<sup>76</sup> Ülkede yaygın bir istihbarat ağı oluşturmuştu.

İktidarını eleştirenler acımasız işkencelerle tasfiye edilmekteydiler. İnsanların bir yerden bir yere seyahat edebilmeleri için yerel yöneticilerden izin belgesi almaları gerekiyordu. Ülkesine demiryolu ve telgrafın girmesine izin vermeyen Emir, böylece Afganistan’da sosyal, siyasal ve ekonomik bir izolasyon uygulamaktaydı. Acımasız uygulamaları nedeniyle halk kendisini “Demir Emir” olarak adlandırmıştı. Tarihçi Louis Dupree Emir Abdurrahman yönetimini “İnternal, yani İç Emperyalizm” olarak tarif etmektedir.<sup>77</sup> Bölgesel imamların ve mollaların cahil olduklarını ve İslam’ın kurallarına uymadıklarını ileri süren Emir Abdurrahman kendisini ülkenin ruhani lideri olduğunu ileri sürerek etnik ve inanç temelinde farklılıkları olan toplulukları İslam Ümmeti anlayışı içerisinde birleştirme stratejisini ortaya koydu.

1888 Ağustos’unda Vali İshak Han’ tarafından başlatılan fakat destekçileri neredeyse tamamen Özbeklerden oluştuğu için Afgan tarihlerinde “Özbek İsyanı” olarak adlandırılan kalkışma Güney Türkistan sosyolojisinde büyük değişikliklere yol açtı. Eylül ayı sonlarına kadar devam eden çatışmalarda İngilizlerin silah desteğiyle de güçlenen Emir Abdurrahman’ın askeri kuvvetleri isyanı bastırmayı başardılar. İsyen liderleri Vali İshak Han ve onun baş destekçisi Katağan Emiri Sultan Murad Amu Derya’yı geçerek Buhara Emirliğine sığınmışlardı. Mezar-ı Şerif’in hükümet kuvvetlerince alınmasından bir ay kadar sonra, kasım ayında Emir Abdurrahman Güney Türkistan’a geldi ve 1890 yılı haziranına kadar burada kaldı. Emir burada kaldığı dönemde isyana katıldıkları suçlamasıyla binlerce insanı tutuklattı ve aileleriyle birlikte vahşete varan bir katliam süreci gerçekleştirdi. Bir İngiliz görevlisi 1888-1892 yılları arasında Emir Abdurrahman tarafından Güney Türkistan’da sürdürülen terör ve katliamı “Türkistan Vahşeti” (Turkistan Atrocities) olarak tanımlamaktadır.<sup>78</sup>

Emir bu acımasız katliamına daha Güney Türkistan yolunda Çarikar’da iken başlamıştı. Huzuruna getirilen 250 tutuklunun ikisi top namlusuna bağlanıp patlatılarak 50’si asılmak suretiyle infaz edildi. Kalanlar ise zincire vurularak Kâbil’e gönderildi.<sup>79</sup> Bu vahşi katliam Emir’in Mezar-ı Şerif’e ulaştığı 26 Aralık 1888 tarihinden itibaren neredeyse bir buçuk yıl boyunca başta Mezar-ı Şerif olmak üzere Güney Türkistan şehirlerinde sürdürülecekti.<sup>80</sup> Kâbil’deki İngiliz temsilciliği kâtibinin Hindistan Genel Valiliğine gönderdiği 13 Haziran 1889 tarihli mektup Güney Türkistan tutuklularının gözleri oyulmak, boğulmak, kafaları kesilmek, vücutları parça parça edilmek veya süngülenmek gibi vahşi yöntemlerle öldürüldüklerini ifade ederek başlamaktadır.<sup>81</sup> Uygulanan korkunç işkencelerin bir tanesini Emir Abdurrahman’ın Mezar-ı Şerif’te olduğu dönem boyunca özel doktoru olarak yanında bulunan Dr. John Ray anılarında şöyle aktarmaktadır:

<sup>76</sup> Wahab ve Youngerman, *A Brief History of Afghanistan*, s. 94

<sup>77</sup> Dupree, *Afghanistan*, s. 417

<sup>78</sup> Lee, *The Ancient Supremacy*, s. 543

<sup>79</sup> *Memorandum on the disposal of the Turkistan Prisoners by the Amir*, C.L. Griesbach, 13th August 1889, L/P&S/58 Fol. 147-149

<sup>80</sup> Lee, *The Ancient Supremacy*, s. 549

<sup>81</sup> Foreign Office, Kabul, 13 Temmuz 1889, L/P&S/7/58 Fol.145 (Lee, *The Ancient Supremacy, Turkistan Atrocities*, s.637-638).

*“Serdar İshak'ın isyancı takipçilerine ve talihsiz ailelerine uygulanan korkunç bir ceza. Bu ceza biçiminin Rusya'dan getirildiği anlaşıyor. Türkistan'ın sert kışında erkeklerin, çıplak bir şekilde bir direğe bağlandığı; üzerlerine su atıldığı ve donmaya bırakıldıkları anlatılıyordu. Güçlü bir adam bile ancak iki gün dayanabilirdi. Kızlar toprağa (kazıklara) bağlanmıştı ve işkence görmüşlerdi. Kadınlar ve çocuklar köle olarak satılmışlardı ve çok daha fazlası vardı”*<sup>82</sup>

Afganistan konusunda çok sayıda bilimsel eser vermiş bir İngiliz araştırmacı Emir Abdurrahman'ın Türkistan mahkûmlarına uygulattığı kızgın yağ kazanına atmak, kafasını ve yüzünü kızgın yağ ile dağlayarak öldürmek, kafeste açlığa terk etmek, Top namlusuna bağlayarak patlatmak, aç köpeklere parçalamak, sırasıyla kol ve bacaklarını kestikten sonra veya bağırsaklarını dışarıya çıkararak ölüme terk etmek gibi Afganistan'daki İngiltere temsilcilerinin raporlarına yansımış işkenceleri aktardıktan sonra insanlık dışı uygulamaların ancak İspanya'daki Engizisyon işkenceleri ile kıyaslanabileceğini yazmaktadır.<sup>83</sup> Griesbach isimli bir İngiliz görevlinin Peşaver Günlüklerine kaydettirdiği raporlara göre Emir Abdurrahman her hafta üç kez meydanlarda durbar denilen halka açık toplantılar düzenlemekte, buraya getirilen mahkûmlar suçları ilan edildikten sonra her seferinde en az 20 kişi toplananların gözleri önünde çeşitli yöntemlerle öldürülmekteydi.

Güney Türkistan şehirlerinde çoğu Türk kökenli kaç ailenin bu şekilde yok edildiği konusunda kesin bir bilgi yoktur. Her ne kadar Emir Abdurrahman yanındaki İngiliz görevliye bölgede infaz ettirdiği insan sayısının 1000'in üzerinde olmadığını söylemekteyse de gözlemcinin değerlendirmesine göre bu sayı 10 bin civarındaydı.<sup>84</sup> İngiltere'nin Afganistan vekilinin 1889 yılı ocak ayında Hindistan merkezine gönderdiği bültendeki “Mezar-ı Şerif'teki her evde yas tutuluyordu” cümlesi Emir Abdurrahman'ın Güney Türkistan'da yürüttüğü terör ve şiddetin boyutlarını çok iyi anlatmaktadır.<sup>85</sup>

Emir Abdurrahman Güney Türkistan'daki terörünü sürdürürken çoğunluğu Özbek, Türkmen, Tacik ve Hazara olmak üzere çok sayıda tutuklu da zincire vurularak başta Kâbil olmak üzere Kandahar ve Herat gibi şehirlere sevk edilmekteydi. Kesin sayı bilinmemekle birlikte Emir Abdurrahman'ın Mezar-ı Şerif'te kaldığı süre boyunca 5400'ü Kâbil'e, 1200'ü Kandahar'a ve 500'ü de Herat'a olmak üzere toplam 7 bin civarında Türkistanlının zincire vurularak sevk edildikleri İngiltere vekillerinin kayıtlarına yansımıştır.<sup>86</sup> Bu tutuklamalar ve zincire vurularak sevkler Emir Abdurrahman'ın Kâbil'e döndüğü 1890'ın haziran ayından sonra da devam edecektir. İngiliz-Hint raporlarına göre ertesi yıl sonuna kadar bu rakam sadece Kâbil'de 16.000'e ulaşmış durumdaydı.<sup>87</sup>

---

<sup>82</sup> The terrible punishment that had been inflicted on the rebel followers of Sirdar Ishak and their unfortunate families. One form of punishment appeared to have been introduced from Russia. Men were described as being tied, in the bitter winter of Turkestan, naked, to a post; water was thrown over them, and they were left to freeze: a strong man would last two days. Girls had been fastened to the earth and tortured; women and children sold as slaves and much more. (Ray, *At the Court of Amir*, s.160)

<sup>83</sup> Lee, *The Ancient Supremacy*, s. 553

<sup>84</sup> Age, s. 548

<sup>85</sup> NKVT (News-letter from Kabul Wakil with the Amir in Turkistan), 18 Ocak 1889

<sup>86</sup> Adamec (ed). *Historical and Political Gazetteer of Afghanistan*, vol 4, s. 35; NKVT (News-letter from Kabul Wakil with the Amir in Turkistan), 30 Mayıs 1890

<sup>87</sup> PCD, 8 Ocak 189, SLEI:62, fol:297

Ne yazık ki Kâbil'e gönderilen Türkistan mahkûmlarının kaderi Güney Türkistan'dakilerden farklı olmayacaktı. İngiliz siyasi komiseri tarafından Hindistan Hükümeti yetkilisi Mortimer Durand'a gönderilen gizli bir belgede Kâbil'e gönderilen Türkistan mahkûmları ile ilgili vahşi infazlar anlatılmaktadır. Bu belgeye göre mahkûmlar boğazları kesilerek, Bala Hisar kalesinin surlarından atılarak, darağaçlarında asılarak, top namlusuna bağlanıp patlatılarak, kol ve bacaklarından çekilip vücutları ikiye ayrılarak infaz edilmekteydi.<sup>88</sup> Emir Abdurrahman'ın bu vahşi terörünün en insanlık dışı boyutu ise Türkistan mahkûmlarının ailelerinin de tutuklanıp kadın ve çocuklarının da çeşitli işkencelere maruz bırakılmalarıydı. Özellikle kabile aristokrasisinde yer alan bir şahıs tutuklandığında Emir'in emri gereği bütün ailesi ve akrabaları hapsedilmekteydi.<sup>89</sup>

İngiliz görevli Griesbach'ın raporlarına göre Türkistan'dan bölgedeki tanınmış aileler mensup binlerce kadın bebekleri ve çocuklarıyla birlikte Kâbil'e getirilmiş Zekeriya Han Saray, Murad Han Bazar, Demazang gibi binalara yerleştirilmiş, bu hapishanelere yerleştiremeyenler ise üstlerine perde çekilmiş şekilde açıkta yaşamak zorunda bırakılmışlardı.<sup>90</sup> Bu kadınların içerisinde evlenmemiş kızlar veya güzel görünümlü kadınlar Kâbil Kutvalı Parvana Han tarafından seçilerek hükümet tarafından giydirilip beslenecekleri Peri Hane adı verilen mekânlara gönderilmekteydi. Yönetimdeki üst düzey görevliler her gün bu mekânlara uğrayarak seçtikleri mahkûm kadınları cinsi münasebete zorlamaktaydılar. İlk kadın mahkûm grubunun Kâbil'e getirilişinden 10 ay kadar sonra, 1889 temmuzundan itibaren bu Peri Hanelerde yöneticilerin resmi tecavüzlerine bağlı olarak her gün 4-5 doğum gerçekleşmeye başlamıştı. Yönetim bu doğumlarla ilgili şöyle acımasız bir politika benimsemişti. Hamile kalan kadınlar düşük yapmaya zorlanıyor, her şeye rağmen doğum gerçekleşirse anneler gayri meşru çocuklarını diri diri gömmeye mecbur bırakılıyorlardı.<sup>91</sup>

Emir Abdurrahman ve veliaht oğlu Habiburrahman'ın Türkistan mahkûmlarına uyguladıkları vahşi şiddet öylesine artmıştı ki Rus basınında bu konuyla ilgili yayınlar çıkması üzerine dönemin Hindistan Genel Valisi Emir Abdurrahman'a uyarı niteliğinde bir mektup yazmak zorunda kaldı. Genel Vali mektubunda şöyle diyordu:

*“Son birkaç aydan beri birçok yerden tebaanıza büyük zulümler yapıldığına dair raporlar almaya devam ediyorum... Bazı durumlarda suçluların, ölüm acılarını sona erdirene kadar günlerce devam eden yavaş işkencelerle öldürüldüğü söyleniyor... Bana söylendiğine göre bazı durumlarda, tutuklular uygulanan acımasız muameleler sonucunda hayatlarını kaybedecek şekilde hapsedilmekte veya Majestelerinin egemenliğindeki bir bölgeden diğerine sevk edilmektedir. Yakın zamandaki bir olayda, Kabil'de hapishaneden kaçmayı planladıkları varsayılan çok sayıda tutsağın gözlerinin oyularak çıkarıldığı belirtildi. Bu uygulamalar iğrençtir... İngiltere'ye karşı haklı bir suçlama olarak kabul edilebilir. (İngiltere'nin) Bu tür şeylerin alışkanlık haline getiren bir hükümdarı iyi niyeti ve pratik yardımlarıyla aktif olarak desteklediği ve cesaretlendirdiği söylenebilir mi?”*<sup>92</sup>

<sup>88</sup> Albay R Warburton'dan Sir H. M. Durand'a 21 Haziran 1889, L/P&S/758, Fol. 145-147. (Lee, *The Ancient Supremacy, Turkistan Atrocities*, s.638-640)

<sup>89</sup> Lee, *The Ancient Supremacy*, s. 554

<sup>90</sup> Griesbach, *Turkistan Prisoners*, NKVT (News-letter from Kabul Vakil with the Amir in Turkistan) 19 Haziran 1889

<sup>91</sup> Letter from Sayyid Diwan Mahomed (Kabul Munshi of British Agency in Kabul) 12 Haziran 1889

<sup>92</sup> Hindistan Genel Valisinden Afgan Emirine gönderilen 10 Eylül 1889 tarihli mektup. L/P&S/5/58, fols 149-151. “For during the past few months I have continued to receive reports from many quarters that great cruelties have been

Emir Abdurrahman Hindistan Genel Valisinin bu eleştirilerine karşı gönderdiği cevap mektubuna Türkistan'a geldiğinde büyük bir karmaşa ile karşılaştığını ve bu karmaşayı yaratanların cezalandırılmalarının zorunlu olduğunu söyleyerek başlamaktadır. Daha sonra Emir, Rusya'ya yeni bir düzen getiren Büyük Petro'nun yüzbinlerce insanı öldürttüğünü ve böylece tüm dünyanın karşısında titrediği bir Rusya yarattığını söylemektedir. Kendisinin de eski zamanlarda olduğu gibi düzeni bozan insanları tasfiye etmeyi sürdüreceğini belirten Emir, ancak bu şekilde Afganistan'a istikrarlı bir yeni düzen getirebileceğini ifade etmektedir.<sup>93</sup>

## Güney Türkistan'ın Peştunizasyonu

Emir Abdurrahman 1888-1892 yılları arasında Güney Türkistan'da sürdürdüğü terör ve şiddet ile sadece vahşi katliamlar uygulamakla kalmayacak aynı zamanda bölge sosyolojisini ve demografisini derinden etkileyecek uygulamalar gerçekleştirecekti. Öncelikle çoğu yönetimden uzaklaştırılmış olsa da kendi şehirlerinde veya bölgelerinde etkinlikleri devam eden Özbek Türk hanedan ailelerini İshak Han isyanına destek verdikleri suçlamasıyla neredeyse son bireylerine kadar yok etti. Bu tutuklama ve katliam furyasından ilk dönemde kurtulabilen tek hanedan Maymana şehrindeki Ming Özbek hanedan ailesinin bir bölümüydü. Bu hanedanın son temsilcisi Muhammed Şerif Han'ın da 1892 yılında katledilmesiyle bazıları Emir Timur döneminden itibaren varlıklarını sürdüren Güney Türkistan şehir devletlerinin yönetici hanedanları yok edilmiş oldu.<sup>94</sup> Bu olay aynı zamanda yüzlerce yıldır Güney Türkistan'da devam eden Türk yönetiminin de tarih sahnesinden silinmesi anlamına gelmekteydi. Kuşkusuz bu hanedan aileleriyle birlikte söz konusu Özbek şehir devletlerinin siyasi seçkinleri veya kabilelerin aristokrasileri de tasfiye edilmişti. Emir Abdurrahman tutuklattığı, öldürttüğü veya sürgün ettirdiği bu bireylerin ve ailelerin bütün servetlerine de el koymaktaydı. Emir Abdurrahman terör döneminden sonra da bölgedeki zenginlere borç senetleri imzalatarak zorla para toplama geleneğini sürdürecekti. Afgan resmi tarihçisi Fayz Muhammad, Siraj al-Tawarih kitabında Şıbırgan bölgesindeki bir Özbek zenginine imzalatılan 70 bin tengelik borç senedinin ölümünden sonra bizzat Emir'in emriyle günlerce süren kazıklama işkencesiyle evlatlarından nasıl tahsil edildiğini ayrıntılarıyla anlatmaktadır.<sup>95</sup>

---

perpetrated upon your subjects... In some cases offenders have been, it is said, put to death by slow torments, under which they have lingered for many days before death ended their suffering... In other cases prisoners have, I am told, been confined or sent from one part of Your Highness' dominions to another, under conditions which caused many of them to succumb to the rigour of their treatment. It has recently been stated that, in one instance, a large number of captives, imprisoned in Kabul, who were beleived to be meditating an attempt to escape from prison, had their eyes put out... These practices are abhorrent... It would be regarded as a just reproach to England. Could it be said that she supported actively and encouraged by her good-will and practical assistance a ruler by whom such things were habitually done."

<sup>93</sup> Afganistan Emirinden Hindistan Genel Valisine 30 Eylül 1889 tarihli mektup L/P&S/7/58, Fols. 511-514

<sup>94</sup> Güney Türkistan'da hüküm süren Özbek hanedanları ve Afgan yönetimince tasfiye edilen son liderleri şöyledir: Afşari Hanedanı (1730-1880), Andhoy, Davlat Beg Han; Beglerbegiler, Sar-i Pul (1814-1875) Muhammad Han; Şıbırgan Hâkimleri (1747-1875) Hâkim Han; Maymana Mingleri (1731-1892) Muhammad Şarif Han; Belh, Mezar-ı Şerif ve Karşi İşanları (1349-1868) Gevheri İşan Sudûr; Katağani Hanedanı, (1647-1868) Kunduz ve Hulm, Mir Ali Beg

<sup>95</sup> Fayz Muhammad, *Siraj al Tawarih*, vol.3, s.149-150 s. 1720-1721

Tarihçi Jonathan Lee Emir Abdurrahman'ın Güney Türkistan'da yaptığı bu uygulamaları ve hedeflerini şu şekilde anlatmaktadır:

*“Eski Cengizî Egemenliğinin en üst düzey yöneticileri olan Küçük Türkistan'ın siyasi ve feodal liderlerinin yok edilmesi, bu yerli aristokrasinin birikmiş servetinin ele geçirilmesiyle el ele gerçekleşti. Bunun sistematik bir şekilde yapılması, Emir'in her zaman insan, tarım ve diğer kaynaklar açısından zengin olan bir alanı yoksulluğa düşürmek için tasarlanmış kasıtlı bir yakıp yıkma stratejisi izlediğini güçlü bir şekilde düşündürmektedir. Yoksullaşma, Afgan Türkistanının Kabil'e ekonomik ve siyasi olarak bağımlı olmaya zorlanması anlamına geliyordu, bu da eyaletin merkezi hükümete karşı herhangi bir uzun süreli meydan okuma yapmasını lojistik olarak çok daha zor hale getirdi.”*<sup>96</sup>

Emir Abdurrahman “Türkistan Vahşeti” döneminde on binlerce Türkistanlı nüfusu katletmekle kalmamış 12.000 Özbek ailesini de Kâbil ve Celalabad gibi şehirlere zorunlu göçe tabi tutarak sürgün etmişti.<sup>97</sup> Emir'in sürgün politikası zorunlu göçe tabi tutulan ailelerin Türkistan'daki arazilerine, evlerine, dükkanlarına, hayvanlarına, ellerindeki para/altın/ mücevher gibi varlıklarına el konulması şeklinde bir müsadere uygulamasını kapsamaktaydı. Dolayısıyla zorunlu göçe tabi tutulan aileler gönderildikleri bölgelerde derin bir yoksulluğun içerisine düşmekteydiler. Emir Abdurrahman Güney Türkistan kırsalındaki kabileler için de özel bir rehin alma politikası uygulamaktaydı. Firuzkuhi kabile liderlerine gönderdiği mektupta “Maymana Mirlerine uyguladığım şekilde, bölgedeki her kabilede bir reis bırakacağım ve onların bütün akrabalarını Kâbil'e getireceğim” demektedir.<sup>98</sup> Gerçekten Emir Abdurrahman Mezar-ı Şerif'te olduğu dönemde İshak Han isyanına karışmayan Maymana Emiri Mir Muhammed Han ve ailesini yerinde bırakmış, fakat akrabalarını Kâbil'e göndertmişti. Fakat birkaç ay sonra Maymana rehinelerini katlettirecekti.<sup>99</sup>

1892 yılında, bu bölgedeki Özbek Ming Hanedanının son temsilcisi olan Maymana Valisi Muhammed Şerif Han, Türk-Moğol geleneğindeki benzer bir otonomi elde edebilmek için bir isyan başlattı. Fakat bu ümitsiz girişim kısa sürede bastırıldı, isyan liderleri işkenceden geçirilerek idam edildi ve katılanlar hapis veya sürgün ile cezalandırıldılar. Böylece bölgede 250 yıldan beri devam etmekte olan Özbek Ming hâkimiyeti de sona ermişti. Aslında bu olay 13. Yüzyıldan beri Güney Türkistan'da varlığını sürdüren Türk Moğol eyalet geleneğinin veya Emir Abdurrahman'ın kendi ifadesiyle “Eski egemenlik” anlayışının sonu, merkezden yönetim anlayışının yerleşmesi anlamına da geliyordu.<sup>100</sup>

Emir Abdurrahman'ın 1888'den itibaren başlattığı Türkistan terörü bölgedeki Özbek nüfusun bir kısmının Amu Derya ötesine, Buhara Emirliği topraklarına, Türkmenlerin ise Rus hakimiyeti altındaki Türkmen Sahra'ya kaçmalarına neden olmuştu. Emir bir taraftan Güney Türkistan'daki vahşi terörü sürdürürken bir taraftan da Kuzey sınırlarını güvenlik altına alabilmek için 40 kaleden

<sup>96</sup> Lee, *The Ancient Supremacy*, s.559-560

<sup>97</sup> PCD (Peshawar Confidential Diary), 20 Eylül 1890, SLEI: 61, fol. 411-412; Kakar, *Afghanistan, a study in internal political development 1880-1896*, s. 115

<sup>98</sup> NKVT (News-letter from Kabul Wakil with the Amir in Turkistan), 23 Mayıs 1890, SLEI:60, fol. 689, Amir to Firozkohi Chiefs.

<sup>99</sup> NKVT (News-letter from Kabul Wakil with the Amir in Turkistan), 10 Ekim 1889

<sup>100</sup> Lee, *The Ancient Supremacy*, s. XI

oluşan bir zincir inşa ettirmek gibi hayali projeler gündeme getirmektedir.<sup>101</sup> İlan ettiği bu devasa projeye kaynak bulmak iddiasıyla bölge halkından vergi, ceza, haraç ve müsadere yollarıyla para toplatmaya başladı. Bunları veremeyenler ise başta projenin ilk ayağı olan Dehdadi'deki Kale-i Sîtare inşaatı olmak üzere çeşitli devlet projelerinde zorunlu işçi olarak çalışmak mecburiyetinde bırakıldılar. 1890 yılı başlarında o kadar çok sayıda insan katledilmiş, hapsedilmiş veya sürgüne gönderilmişti ki Kabil'deki İngiltere temsilciliği kâtibi Türkistan'ın nüfusunun neredeyse yok düzeyine<sup>102</sup> indirgendiğini söylemekteydi.<sup>103</sup> Bütün bu Emir terörü yetmezmiş gibi 1892 yılında bölgede başlayan kolera salgını birçok insanın hayatını kaybetmesine yol açacaktı.

Emir Abdurrahman'ın Türkistan terörü uygulamasından iki yıl önce, 1886 yılında yapılan nüfus sayımı verilerine göre Güney Türkistan'daki aile sayısı 87.105'tir. Bunların 30,080'i Özbek, 8,505'i Türkmen ve 1,460'ı Kıpçak olmak üzere 40.045'i, yani yaklaşık %46'sı Türklerden oluşmaktadır. Yapılan sayım ve etnik sınıflamalarda Tatar Türklerinin Hazara, Avşar Türklerinin Tacik, Aymak Türklerinin ise Beluci grubuyla birlikte sınıflandırılmış olması nedeniyle diğer Türk gruplarının gerçek sayısı konusunda bir bilgi yoktur. Fakat bu Türk gruplarıyla birlikte alındığında söz konusu yıllarda Güney Türkistan nüfusunun büyük bir kısmının Türkler tarafından oluşturulduğu görülmektedir. Bu dönemde Güney Türkistan'da yerel halk tarafından Afgani olarak adlandırılan Peştü ailelerin sayısı ise 3,420 olarak hesaplanmıştır.<sup>104</sup> Rus tarihçisi Khalfin bölgedeki Özbek ve Afgan nüfus konusunda daha ayrıntılı bilgi vermektedir.<sup>105</sup> Khalfin'e göre 1880'li yıllarda Güney Türkistan'da yaşayan Özbek nüfus 640.000 iken Afgan, yani Peştü nüfus 11.750 kadardı.<sup>106</sup>

Terör döneminde Emir Abdurrahman'ın 12.000 Özbek ailesini, yani Güney Türkistan'da yaşayan Özbek nüfusun neredeyse üçte birini Kâbil ve Celalabad gibi şehirlere sürgün ettiğini yukarıda belirtmiştik. Aynı dönemde Emir Abdurrahman'ın yanındaki İngiltere temsilcisi çoğunluğu Özbek, Taciklerden oluşan 10.000 civarında insanın teröre kurban edildiğini ifade etmektedir.<sup>107</sup> Bütün bunlara ek olarak 1888'den itibaren iki yıl içerisinde yaklaşık 16.000 kişinin zincire vurularak Kâbil'e sevk edildiği hatırlanırsa Emir Abdurrahman'ın Güney Türkistan'da uyguladığı vahşetin gerçek anlamda bir soykırım olduğu anlaşılmaktadır.

Emir Abdurrahman bu yaptıklarıyla yetinmeyecek öldürerek veya sürerek boşalttığı Güney Türkistan coğrafyasına kitlesel Peştü nüfus nakliyle bir Afganlaştırma politikasını başlatacaktı. Aslında Türkistan'a Peştü nüfus naklini 1885'te başlatmıştı. Bölgeye gönüllü olarak giden Peştülara maddi destek ve vergi avantajları sağlanmaktaydı. Güney Afganistan'daki Peştü isyanını bastırdığı dönemde Celalabad, Kandahar ve Lağman gibi bölgelerden önde gelen 10.000 Gilzai

<sup>101</sup> Kakar, *Afghanistan, a study in internal political development 1880-1896*, s.155

<sup>102</sup> Nearly depopulated

<sup>103</sup> KM. Letter from Sayyid Diwan Mohamed, Munshi of British Agency in Kabul, 16 Nisan 1890.

<sup>104</sup> Adamec, *Historical and Political Gazetteer of Afghanistan*, v.4, s. 15, Tablo 1

<sup>105</sup> Khalfin, *The Rising of Ishak Khan in Southern Turkistan, 1888*, CAR VI, v.3, s.254

<sup>106</sup> Özbek nüfusun şehirlere göre dağılımı şöyledir: Maymana: 300.000, Kunduz: 100.000, Mezar-ı Şerif: 50.000, Taşkorgan: 50.000, San-çayrak: 35.000, Sar-i Pul: 25.000, Belh: 25.000, Şıbrgan: 20.000, Geybak: 20.000, Andhoy: 15.000. TOPLAM: 640.000

Peştü (Afgan) nüfusun dağılımı şöyledir: Maymana: 2.000, Kunduz: 6.000, Mezar-ı Şerif: 3.000, Taşkorgan: --; San-çayrak: 50, Sar-i Pul: 300, Belh: 200, Şıbrgan: 100, Geybak: --, Andhoy: 100. TOPLAM:11.750

<sup>107</sup> Lee, *The Ancient Supremacy*, s. s. 548

ailesini Güney Türkistan'a zorunlu göçe tabi tuttu.<sup>108</sup> Emirin bu politikaları sonucunda 1885'lerde Güney Türkistan'da bulunan 3500 ailelik Peştü nüfusu 1890'lara gelindiğinde 40.000 aileye çıkmış durumdaydı.<sup>109</sup> Güney Türkistan'a gelen Peştular Emir Abdurrahman terörü döneminde öldürülen, tutuklanan, sürülen veya Batı Türkistan'a ya da İran'a sığınmak zorunda kalan Türkistanlıların devletçe el konulan evlerine ve arazilerine yerleştirilmişti.

Diğer taraftan Büyük Britanya İmparatorluğu ile Çar Rusya'sı arasında 1820'lerden itibaren başlayan ve Afganistan üzerinden yürütülen "Büyük Oyun" bütün hızıyla devam etmekteydi. 1873 yılında Rusya ile İngiltere arasında Afganistan'ın kuzey sınırlarını, dolayısıyla Afgan Türkistan'ını belirleyen bir antlaşma yapılmıştı. Buna göre sınır Doğuda Badahşan ve uzantısı Wakhan koridorundan başlayıp Kökçe nehri ile Amu Derya'nın birleştiği noktadan itibaren Amu Derya boyunca batıya devam edecek, nehrin kuzeye döndüğü Hoca Salar'dan itibaren Andhoy ve Maymana'yi Afganistan içinde bırakacak şekilde İran sınırına kadar uzatılacaktı.<sup>110</sup>

1885 yılında Rusya'nın Panjdeh bölgesini işgali ve ardından Herat'a yönelik askerî harekâtı ile antlaşma bozulduysa da 1887 yılında Afganistan'ın Kuzey Batı sınırlarını belirleyen nihai bir antlaşma yapıldı. Bu antlaşmanın maddelerinden birisi Herat'a ve Afgan Türkistan'ına yönelik bir saldırının İngiltere için savaş sebebi sayılacağı (Causus Belli) şeklindeydi. Afganistan'ın Kuzeydoğu sınırları ise Büyük Oyun'un aktörleri arasında 6 yıl devam eden komisyon görüşmeleri sonucunda, 26 Ocak 1888'de bir protokole bağlanabildi. Afgan tarihçileri İngiltere heyet başkanının adına izafeten bu sınırı "Ridgeway Hattı" olarak adlandırmaktadırlar. Fakat İngiliz Hint İmparatorluğu ile Rus Çarlığının temasını önleyen ve Pamir dağları üzerinden Doğu Türkistan sınırlarına kadar uzanan Wakhan Koridoru ile ilgili İngiliz-Rus uzlaşması ancak 1893 yılında gerçekleştirilebilecektir. Böylece 20. Yüzyıla girerken Büyük Oyun'un bir halkası olarak tampon devlet Afganistan'ın sınırları, Güney Türkistan'ı da içerecek şekilde kesinleşmiş oluyordu.

Sınırlarının oluşturulmasını ve korunmasını Büyük Britanya İmparatorluğu'nun güvencesine bağlamış olan Emir Abdurrahman ise kendisine "Demir Emir" unvanını kazandıracak nitelikte vahşi uygulamalarla merkezi bir devlet oluşturma hedefini gerçekleştirmeye devam etmekteydi. Başta Gilzai (1886), Özbek (1888) ve Hazara (1891) isyanları olmak üzere 40'a yakın halk ayaklanması sonrasında Emir'in bizzat kendi ifadesine göre 100.000'in üzerinde insan öldürülmüştü.<sup>111</sup> Hapsedilenler, yaralananlar, sürgün edilenler konusunda ise kesin bir rakam verilemiyordu. Emir'in İngiliz güvencesi altında sürdürdüğü bu vahşi yönetim İngiltere hükümet mensuplarında bile ciddi rahatsızlığa yol açmıştı. Nitekim İngiliz Dışişleri Bakanlığından Hindistan Yönetimi Sekreteri Vikont Cross'a gönderilen 16 Ağustos 1892 tarihli bir mektup bu durumu açıkça ortaya koymaktadır.

*"...Majestelerini tahta oturttuğumuzdan beri nasıl davrandığına dair bir inceleme, sistematik baskı ve zulmüne biraz değinmezsek eksik kalacaktır. Kendi çıkarları doğrultusunda çok sayıda tekeller kurarak ve aşırı ağır vergilendirmelerle ülkesinin ticaretini mahvetti ve tebaasının düşmanlığını uyandırdı. Tebaası ona karşı birden fazla kez isyan etti ve birçoğu göç etmek zorunda*

<sup>108</sup> Tanner, *Afghanistan: A Military History from Alexander the Great to the fall of the Taliban*, s. 218

<sup>109</sup> Omar Sadr, *Negotiating Cultural Diversity in Afghanistan*, s.122sduyhhyu

<sup>110</sup> Sykes, *History of Afghanistan*, c. II, s. 87-88

<sup>111</sup> Kakar, *A. Political and Diplomatic History of Afghanistan, 1863-1901*, s. 226

*kaldı. Amcası Muhammed Yusuf Han hariç, ülkedeki rütbe ve nüfuz sahibi hemen hemen her adamı öldürdü veya sürgüne gönderdi. Hoşuna gitmeyenlere uyguladığı cezalar çok barbarca ve insanlık dışı nitelikteydi. Toptan infazları ve bunları yaparken kullandığı korkunç yöntemler onun adına kara bir lekedir... Majestelerine, bu vahşi cezaları vermeyi bırakmadığı takdirde dostluğumuzu sürdüremeyeceğimizi bildirmek zorunda kaldık; ancak bu uyarının pek etkili olmadığından korkuyoruz. Afganistan tahtına bu kadar kanlı ve amansız bir hükümdarı siyasi nedenlerle desteklediğimiz için bazen bu davranışımızı haklı çıkarmakta zorlandığımızı itiraf ediyoruz.”<sup>112</sup>*

Ne yazık ki İngiltere Sömürge Yönetimi gizli yazışmalarda Emir Abdurrahman'ın terör uygulamalarından yakınırken İngiliz kamuoyuna ve uluslararası camiaya “Modern Afganistan'ın Kurucusu Emir Abdurrahman” imajı pompalamaktaydı.

Emir Abdurrahman, iktidarının son dönemlerinde o güne dek yönettiği tampon devlet içerisinde yaşayan farklı milliyetler ve kabileler üzerinde yürüttüğü “böl-parçala-yönet” politikalarını yumuşatmaya başladı. Vikont Cross'a gönderilen gizli yazışmada ifade edildiği gibi bölgesel Emirler, Beyler, Kabile liderleri din alimleri gibi ülkedeki güç odaklarının tamamını tasfiye etmiş olduğuna inanıyor olmalıydı. Kâfiristan bölgesine yaptığı sefer sonrasında bölge halkını zorla Müslümanlaştırması nedeniyle kendisini Gazi ilan etmiş, Afganistan'daki farklı etnik grupları İslamiyet temelinde birleştirebileceği inancıyla İslam dininin ön plana çıkarıldığı “Raiyet” anlayışını gündeme getirmişti. Arapçada “sürü” anlamına gelen bu sözcük Fars ve Hint kaynaklarında yönetilen halk kitleleri, köylü sınıfı, çiftçi gibi anlamlarda kullanılmaktaydı.<sup>113</sup> Emir'in amacı Müslümanlıkta birleşmiş bir Raiyet anlayışıyla etnik ve kabilevi farklılıkların ortadan kaldırılması, en azından baskılanarak toplumsal huzursuzluklara yol açmamasıydı.

1896 yılında Muhammedzai kabilesi liderleri, din ve devlet reisi Emir'i kendi kabilelerinden seçtiği için Yüce Tanrıya şükrederek bir ahitname ilan ettiler. Görevleri bu yüce varlığın topraklarını, sınırlarını, gerçekleştirdiği eserleri korumak, her durumda ona sorgusuz sualsiz itaat etmek, hiçbir şekilde ihanet etmemek, onun oğullarını tacının ve tahtının mirasçıları olarak tanımak, o hayatta iken emirlik iddiasında bulunan kim olursa olsun din düşmanı olarak kabul etmek, onun yüce varlığını iç ve dış düşmanlara karşı korumak şeklinde tarif edilmekteydi. Ayrıca Emir Abdurrahman'ın isminin İslam'da sonsuza dek yaşamasını istedikleri için onun mübarek

---

<sup>112</sup> İngiltere Dışişleri Bakanlığında Hindistan Yönetimi Sekreteri Vikont Cross'a, 16. Ağustos. 1892, SLEI:67, fols 385-408.

“A review of the manner in which his highness has conducted himself since we placed him on the throne would be incomplete without some reference to his systematic oppression and cruelty. He has done his utmost, by establishing numerous monopolies in his own interests and by his inordinately heavy taxation to ruin the trade of his country and arouse the hostility of his subjects, who have more than once been driven to rebel against him, and many of whom have migrated. With the exception of his Uncle Muhammad Yusuf Khan, he has killed, or banished, almost every man of rank and influence in the country. The punishments which he has been in the habit of inflicting upon those who fell under his displeasure have been of the most barbarous and inhuman nature. His wholesale executions and the horrible methods in which they are a disgrace to his name... We have been obliged to warn His Highness that, unless he ceases to inflict these atrocious punishments, he cannot expect to retain our friendship; but we fear the warning has had little effect; and we confess that we find it difficult at times, to justify ourselves our actions in supporting upon the throne of Afghanistan for political reason, a ruler so bloody and implacable...”

<sup>113</sup> Osmanlılarda Reaya şeklinde kullanılan bu kavram Selçuklulardan Osmanlılara geçmiştir.

ismine “Ziya al Millat va al-Din” (Dinin ve Milletin Işığı) unvanını ekliyorlardı. Emir'in Muhammedzai kabilesinden çıkmış olması nedeniyle böylesi bir ahitnameyi ilk olarak ilan etmek hakkı bu kabile mensuplarına aitti. Afganistan'ın diğer kabileleri de onların önderliğini takip etmeliydiler.<sup>114</sup>

Muhammedzai Kabile liderlerinin imzaladıkları bu ahitnameyi Afganistan'ın bütün toplumsal kesimlerinden gelen benzer ahitnameler izledi. Kabile liderleri, diğer etnik grupların önderleri, askerler, devlet görevlileri, din adamları, toprak sahipleri, göçebeler kendi rızalarıyla imzaladıkları ahitnamelerle Muhammedzai Ahitnamesinde belirtilen maddeleri onaylıyor ve Emir'e sadakat yemini ediyorlardı. Ülke genelinde hazırlanan 194 adet Birlik ve Beraberlik Ahitnamesi 17 Ağustos 1896 Cuma günü törenlerle Emir Abdurrahman'a sunuldu ve o gün “Birlik ve Beraberlik Bayramı (Ceşn-i Müttefikiyye) ilan edildi.<sup>115</sup>

Bu gelişmeler sırasında Emir Abdurrahman Ülkenin idari yapısını da değiştirmiş, geçmişte otonom konumda olan bölgeleri eyalete dönüştürecek şekilde bir düzenleme yapmıştı. Hükümet görevlileri için hazırlanan kitapçıkta (Kitabça-yi Hükumat) bu eyaletler Kâbil, Kandahar, Türkistan, Katağan-Badahşan ve Herat olarak sıralamaktaydı.<sup>116</sup> Bu idari taksimatta Katağan ve Badahşan birleştirilmek suretiyle Güney Türkistan ikiye bölünmüştü.<sup>117</sup> İngiltere ile Rusya arasında Kuzey sınırlarının da kararlaştırılmış olması nedeniyle 1898 yılında Kâbil'de Afganistan'ın ilk resmi haritası basılmıştı. Harita, yanında Emir'in açıklayıcı mesajıyla birlikte, Afganistan'ın bütün şehir ve beldelerine gönderildi. Harita ayrıca başta Osmanlı Devleti olmak üzere yabancı ülkelere de gönderilecekti.<sup>118</sup> 1901 yılında vefat ettiği zaman geride yaptığı iç fetihler ve uyguladığı terör nedeniyle yüzbinlerce insanın hayatına mal olmuş, merkezine Peştü etnisitesinin yerleştirildiği merkezi bir devlet bırakmıştı. Emir Abdurrahman'ın iktidarı başlarken otonom emirliklerden oluşan Güney Türkistan ise Afganistan'ın iki parçalı bir eyaleti haline dönüşmüştü.

## **Afgan Milliyetçiliğinin Doğuşu ve Bağımsız Afganistan**

Emir Abdurrahman döneminde Musahiban ve Tarzi gibi siyasi açıdan etkin aileler, Müceddidi, Nakşibendi ve Kadiri gibi Sufi tarikat önderleri ülkeyi terk etmek zorunda bırakılmışlardı. Emir Habibullah döneminde siyasal ve kültürel açılardan çok etkili olacak olan Mahmud Tarzi'nin ailesi de 1885'te İstanbul'a sürgün gitmiş ve daha sonra Sultan Abdülhamid'in emriyle Bağdat'a yerleştirilmişti. Bağdat, Şam ve İstanbul gibi Osmanlı merkezlerinde eğitim gören genç Mahmud Tarzi bu dönemde Genç Türkler olarak bilinen muhalif gruplarla olduğu kadar Osmanlı Sarayı ile de yakın ilişkiler kurmuş, Şam bölge yönetiminde bürokrat olarak görevlendirilmişti. Türkçe,

<sup>114</sup> Ahitnamenin İngilizce metni için bkz. Kakar, *A. Political and Diplomatic History of Afghanistan, 1863-1901*, s. 239-240

<sup>115</sup> Kakar, *A. Political and Diplomatic History of Afghanistan, 1863-1901*, s. 138

<sup>116</sup> Tarzi, *The Judicial State: Evolution and Centralization of the Courts in Afghanistan, 1883-1896*, s. 103

<sup>117</sup> Katağan ve Badahşan'ın ayrılmasıyla alanı küçülen Türkistan eyaleti 14 il/ilçeden oluşmaktaydı (Mezar-ı Şerif, Belh, Akça, Taşkorgan, Şıbırgan, Andhoy, Aybak, Dara-i Suf, Doab, Saygan, Belh-ab, Sangçarak, Sar-i pul, Maymana)

<sup>118</sup> Osmanlı arşivlerinde Osmanlı kartografları tarafından çizilmiş 1892 tarihli bir Afgan Emirliği haritası vardır ve burada Güney Türkistan ile Rus-Afgan sınırı ayrıntılı olarak tanımlanmıştır. BOA Y.PRK.TKM 26/7

Fransızca, Farsça, Peştuca ve Urduca dillerine hâkim olan bu gencin bürokrasideki başarılı çalışmaları Osmanlı sadrazamından övgü almasıyla kanıtlanmaktaydı.<sup>119</sup> Emir Habibullah'ın tahta geçer geçmez gönderdiği davet mektubu Tarzi ailesinin sürgününün sona erdiğini müjdeliyordu.

Mahmud Tarzi Afganistan'a döndüğünde kendisini bürokrat ve aydınların oluşturduğu Genç Afganlar Hareketi içerisinde buldu. Bu hareket Afganistan'da meşrutiyetin kurulması ve ülkenin İngiltere mandalığından kurtarılması gibi iki hedefe yönelik çalışmalar yapmaktaydı. 1907 yılında Petersburg'da imzalanan Büyük Oyun'un son antlaşması Afganistan ve İran'daki emperyalizm karşıtı hareketlerin yükselmesine yol açacaktı. Rusya ile İngiltere arasında imzalanan bu antlaşmayla İran iki gücün nüfuz alanları şeklinde paylaşılıyor, Rusya Afganistan'ın İngiliz nüfuz alanında olduğunu kabul ediyor, İngiltere ise Afganistan'ı ilhak etmeyeceği ve iç işlerine karışmayacağı güvencesi veriyordu. Kendilerinin temsil edilmediği bir antlaşmayla büyük güçlerin nüfuz alanlarına dönüştürülmüş olmak bağımsızlık yanlısı siyasi kadrolar açısından kabul edilemez bir durumdu ve Afganistan'daki Genç Afganlar hareketi yükselen itirazların temel eksenine haline gelmişti. Fakat iki yıl sonra, ülkede meşrutiyetin gelebilmesi için Emir Habiburrahman'a suikast düzenleyecekleri söylentileri üzerine hareketin liderleri suçlanarak tasfiye edildiler.

Genç Afganlar Hareketi'nin tasfiye edilmesinden sonra Tarzi kültürel ve ideolojik çalışmalara yöneldi. 2012 yılında çıkarmaya başladığı Afganistan'ın ilk yayın organı olan Siracü'l Ekber gazetesinde bir taraftan İngiliz emperyalizmi ve aşırı tutucu dini kadrolara karşı yayınlar yaparken bir taraftan da etnolinguistik Afgan milliyetçiliği ideolojisinin temellerini oluşturmaya başladı. Mahmud Tarzi'nin yerleştirmek istediği Afgan milliyetçiliği anlayışı İslam dininin birleştiriciliği temelinde "Tek Devlet", Peştu etnisitesi merkezli "Tek Millet" ve Peştucayı esas alan "Tek Dil" unsurlarından oluşmaktaydı.<sup>120</sup>

Mahmud Tarzi'nin dönüşü sürgün yıllarında ilişki kurduğu çevrelerden nitelikli Osmanlı vatandaşlarının Afganistan'a gelmeleri ve askerlik, eğitim, sağlık, mühendislik, gazetecilik, hukuk ve bürokrasi gibi alanlarda ülkeye hizmet etmeleri bakımından da önemliydi. Askeri alanda en önemli isim Albay Mahmud Sami Bey'di. Subay eğitimi için kurulan Kraliyet Askeri Akademisi'nde yönetici olan Mahmud Sami Bey, askerlik eğitimi ve tatbikat alanında kitaplar yazmış, bir anlamda Osmanlı askeri eğitim sistemini Kâbil Harbiye'sine uygulamıştı. Afganistan'da görevli üst düzey bir İngiliz subayı raporunda Emir tarafından çok takdir edilen Mahmud Sami Bey'in başarılı çalışmalarından söz etmektedir.<sup>121</sup>

Afganistan'da görevli bir İngiliz mühendisin raporuna göre Mahmud Sami Bey o kadar şöhret kazanmıştı ki Emir onu daha çok sayıda Osmanlı subayını davet etmek konusunda yetkilendirmişti. İngiliz görevlinin günlüğüne göre Emir 1908 yılının ocak ayında Afganistan'a gelen 8 Osmanlı subayını Özbek Süvari Alayı eşliğinde törenle karşılamıştı.<sup>122</sup> Yine İngiliz kaynaklarında içlerinde bir mühendis, bir arazi ölçümcüsü, bir doktor, iki sağlık teknisyeni, bir bürokrat ve bir askeri uzmanın bulunduğu tamamı Mahmud Sami Bey'in akraba veya

<sup>119</sup> BOA-İ. TAL 11 / 1310C-052 (1310h C 15 / 1893 01 04)

<sup>120</sup> Sadr, *Negotiating Cultural Diversity in Afghanistan*, s. 104

<sup>121</sup> National Archive of India, Foreign / Secret / F / Sept. 1909 / 1-3.

<sup>122</sup> National Archive of India, Foreign / Secret / F / June 1908, 146-149

arkadaşlarından oluşan 8 kişilik bir Osmanlı grubunun Kâbil'e geldiği aktarılmaktadır.<sup>123</sup> Grubun içerisindeki Hasan Hüsnü Bey, Mahmud Sami Bey'le birlikte askeri talimatnamelerden çocuklara Osmanlı Türkçesi öğretme kitaplarına kadar çok geniş yelpazede kaynaklar hazırlamış ve eğitim alanında kullanmışlardır. Bugün Afganistan Milli Arşivlerinde Muhammed Nazif isimli bir Osmanlı öğretmeninin yazdığı Osmanlı Türkçesi Alfabesi (Kitab-ı Elifba-yı Türki), Osmanlı Türkçesi Okuma Kitabı (Qıraat-i Zeban-i Turki) ve Türk Grameri (Sarf-ı Türki) gibi kitaplar muhafaza edilmektedir.

İngiliz raporlarına göre İsviçre ve Bulgaristan'da hukuk profesörlüğü, Mısır'da gazetecilik yapan Ali Fehmi isimli bir Genç Türk Osmanlı aydını 1907 yılında Afganistan'a gelmiş maliye bakanlığında görevlendirilerek ülkenin gelir sistemini ve sulama sistemlerinin modernizasyonunu başarılı bir şekilde gerçekleştirmişti. Bunun üzerine Emir ondan birkaç deneyimli mühendis getirmesi talebinde bulunmuştu.<sup>124</sup> Grupla birlikte gelen Dr. Münir İzzet Bey Emir Habibullah'ın özel doktoru oldu ve gerek Afganistan Sağlık Bakanlığı ve gerekse modern Halk Hastaneleri onun gözetim ve denetiminde geliştirildi. İngiliz raporları İzzet Bey ve onun isteğiyle Afganistan'a gelen Dr. Ahmed Fehim Bey'in Türkiye ile Afganistan arasındaki diplomatik ve politik ilişkilerin sacayakları olduklarını ifade etmektedir.<sup>125</sup>

Bu dönemde Mahmud Tarzi'nin çabalarıyla Afganistan'a gelen Osmanlı mühendisleri Kâbil'in elektriğini üreten Hidroelektrik sistemini, başkente su getiren ve çevrede sulu tarımı gerçekleştiren alt yapıyı kurmuşlardı. Rıza Bey isimli bir mühendis yolların inşasını, Hilmi isimli bir Osmanlı Paşası Afganistan posta sistemini, bir Osmanlı jeologu madenlerin tespiti ve işletilmesini sağlamışlardı.<sup>126</sup> Benzer şekilde Emir Habiburrahman tarafından kurulan Habibiye mekteplerinde çok sayıda Türk öğretmenler ve Mahmud Tarzi tarafından çıkarılan Siracü'l Ekber gazetesinde Türk gazeteciler çalışmaktaydı. İngiliz raporlarında kaydedilen bir diğer konu da Kâbil'e gelen bir hukukçunun Afganistan hukuk sisteminin inşasında oynadığı roldü.<sup>127</sup>

2 Ekim 1915 tarihinde Hint ihtilalcilerinin de dahil olduğu Türk-Alman Heyeti Kâbil'deydi. Heyet Alman Oskar von Niedermayer ve Otto von Henting, Türk Teşkilat-ı Mahsusa görevlisi Teğmen Mehmet Kâzım Bey, Hint Prensi Raca Mahendra Pratap ve Müslüman İhtilalci Abdulhafız Muhammed Bereketullah'tan oluşmaktaydı. Görevleri Afganistan'ı İngiltere'ye karşı savaşa sokmak, bu gerçekleşemiyorsa Hindistan'da İngiliz yönetimine karşı Hint ihtilalcileri tarafından çıkarılacak isyan hareketine destek vermesini sağlamaktı. Ayrıca Hindistan sınırları içerisindeki Peştu kabilelerinin de İngiliz yönetimine karşı başkaldırmaları isteniyordu. Proje bir Alman-Osmanlı ortak çalışmasıydı. Osmanlı Devleti'nin Almanya ile ittifak antlaşması imzaladığı 2 Ağustos 1914 tarihinden kısa bir süre sonra Alman Hükümetinin teklifi üzerine Osmanlı yönetiminin onayıyla gündeme getirilmişti. Heyet başkanı konumundaki Raca Pratap, *Siracü'l Ekber* gazetesine verdiği bir röportajda olayı kısaca şöyle özetlemekteydi:

<sup>123</sup> National Archive of India, Foreign / Secret / Jan.1909 / 74-76. Bu grubun Afganistan'a gidişi Osmanlı kaynaklarında da kaydedilmiştir. BOA-HR. SYS 5 / 17 (1910 02 19)

<sup>124</sup> National Archive of India, Foreign / Secret / F / Jan.1909 / 74-76.

<sup>125</sup> National Archive of India, Foreign / Frontier / B / May.1913 / 71-72.

<sup>126</sup> National Archive of India, Foreign / Secret / Jan.1909 / 74-76

<sup>127</sup> National Archive of India, Foreign / Secret / F / Jun.1908 / 146-199

*“Alman Kayzeri ile Hindistan ve Asya meselelerini gördüm ve gerekli yetkileri aldım. Daha sonra Türkiye Harbiye Nazırı Enver Paşa ve Kutsal Halife Büyük Sultan ile gördüm. Osmanlı İmparatorluğunun Hindistan ve Doğu politikalarını düzenleyerek gerekli yetkileri aldım. Alman ve Türk görevlileri ve Mevlevi Berekettullah bana yardımcı olmak için benimle birlikte olduklar”*<sup>128</sup>

Aslında heyetteki her grubun kendine göre ayrı bir misyonu vardı. Hint ihtilalcilerinin amacı Hindistan’daki bağımsızlık yanlısı grupları İngiliz yönetimine karşı harekete geçirmek ve Hindistan’ın bağımsızlığını sağlamaktı. Alman temsilcileri ise İran ve Afganistan’ı Almanya tarafına çekerek Hindistan’a karşı bir işgal hareketini başlatmaktı. Mehmed Kâzım Bey tarafından temsil edilen Türk tarafına gelince hedef Müslüman grupları Halife’nin cihat bayrağı altında, Türk kabilelerini ise İttihat ve Terakki’nin Panturancı ideolojisi ekseninde birleştirmek ve böylece Osmanlı’nın etkin bir dünya gücü olduğunu ispatlamaktı.

Savaşta tarafsız kalmak isteyen Afgan Emiri heyet ile ilk görüşmesini iki ay sonra gerçekleştirecek ve daha sonraki görüşmelerde çeşitli itirazları ileri sürerek süreci uzatmaya çalışacaktı. Emir’in kardeşi Nasrullah Han Osmanlı Halifesinin cihat ilanı ile birlikte Afganistan’ın savaşa katılması taraftarıydı ve Emire bu yönde baskı yapmaktaydı. 1916 yılının ocak ayında Emir Habibullah Niedermayer’e bir antlaşma taslağı verdi. Buna göre Alman hükümeti Afganistan’a son model 100 bin tüfek, 300 top ve 10 milyon sterlin verecekti. Ayrıca Afgan ordusunun modernizasyonu için gerekli eleman desteği de sağlanmalıydı. Aslında bu şartların gerçekleşmeyeceğini her iki taraf da bilmekteydi ve Emir zaman kazanmak istiyordu. Bunun üzerine Niedermayer İran’daki Alman elçiliğine antlaşmanın şartlarıyla birlikte Afganistan’a mümkün olduğunca çok sayıda asker gönderilmesi yönünde Türkiye’ye baskı yapılması talebini de ilettiler. Çünkü Niedermayer, Hentig ve Mehmed Kâzım üçlüsü Afganistan’a 1000 civarında Türk askeri gelmesi halinde darbe yaparak Emir’in yerine heyetin taleplerine sıcak bakan kardeşi Nasrullah’ı geçirme planı yapmışlardı. Fakat 1916 yılının mart ayında Ruslar Erzurum’u işgal ettiler. Artık Osmanlı Devleti’nin Afganistan’a asker göndermesi imkânsızdı. Bu haberi alan Niedermayer ve Hentig mayıs ayı içerisinde Afganistan’ı terk ettiler. Hintliler ve Mehmed Kâzım Bey ise Afganistan’da kalmışlardı.<sup>129</sup>

Emir Habibullah döneminde Kâbil’de güçlü bir Türk diasporası bulunmasına karşın Güney Türkistan ve bu bölgede yaşayan Türklere yönelik herhangi bir ilgi ve faaliyet görülmemektedir. 1907 yılında İstanbul’da basılan Mehmed Fazıl’ın *Resimli Afganistan Seyahati* başlıklı kitabında Güney Türkistan’a ve Türklere yönelik sadece birkaç cümleyle yer verilmiştir. Afganistan’ın siyasi yapısının anlatıldığı *Taksimât-ı Siyasiye* bölümünde ülkenin vilayetleri Kâbil, Celalabad, Kâfiristan, Badahşan, Katağan, Türkistan, Hazara, Kandahar, Sistan ve Herat olarak sayılmaktadır. Güney Türkistan ile ilgili olarak *Afganistan’da yaşayan Halklar* başlığı altında “Badahşan, Katağan ve Türkistan tamamen Özbek, Türkmen ve Taciklerden oluştuğundan tahminen bir milyon kadar Türk vardır. Bunlar Müslüman olup cümlesi Sünni mezhebindedir” şeklinde kısa bir bilgi kaydedilmiştir.<sup>130</sup>

<sup>128</sup> Siracü’l Ekber, 4 Mayıs 1916

<sup>129</sup> Andican, *Osmanlı’dan Günümüze Türkiye ve Orta Asya*, s.317

<sup>130</sup> Mehmed Fazıl, *Resimli Afgan Seyahatnamesi*, s.85

Osmanlı-Güney Türkistan ilişkisiyle ilgili İngiliz istihbaratınca kayıt altına alınan tek bilgi ise 1907 yılında Afganistan'a gelen, maliye bakanlığında görevlendirilerek ülkenin gelir sistemini ve sulama sistemlerinin modernizasyonunu başarılı bir şekilde gerçekleştiren ve Genç Türklerden olduğu söylenen Ali Fehmi isimli bir Osmanlı vatandaşına aittir. İngilizler onu Abdülhamid rejiminden kaçmış bir kişi olarak tanımlamaktadır. Ali Fehmi İstanbul'da kurulan İttihat ve Terakki iktidarına gönderdiği bir telgrafta şunları söylemektedir:

*“Ey milletin hizmetkarları! Türkistan'ı derinlemesine düşünün. Bizimle aynı dinden ve aynı ırktan olan Rusya, Çin, Afganistan ve İran Türkleriyle birleşin. Türkistan'ın Çin, Rus ve Afgan bileşenleriyle sağlam siyasi ilişkiler ve dostça bağlar kuralım.”*

Kuşkusuz bu satırlar İngiliz istihbaratı tarafından İttihat ve Terakkicilerin Pantürkçü ve Panislamcı gündemlerinin bir parçası olarak değerlendirilecekti.

Dünya Savaşı boyunca Afganistan'ın tarafsızlığını koruyan Emir Habibullah Paris Barış Konferansına delege göndererek katılmak ve ülkesinin tam bağımsızlığını sağlamak istiyordu. Fakat 20 Şubat 1919'da bir av sırasında çadırına giren kimliği belirsiz bir suikastçı tarafından öldürüldü. Yerine o sırada Celalabad şehrinde bulunan kardeşi Nasrullah Han geçtiyse de iktidarı yalnız bir hafta sürecekti. O dönemde Kâbil valisi olan Habibullah Han'ın üçüncü oğlu Amanullah Han orduya ve hazineye sahip olmanın avantajını kullanarak iktidara el koydu. Amcasını Kâbil'e getirten Amanullah Han onu babasının suikastından sorumlu tutarak ömür boyu hapse mahkûm etti. Nasrullah Han kısa bir süre sonra hapisanede bir suikast sonucu hayatını kaybedecekti.<sup>131</sup>

Habibullah Han'ın suikastı tam olarak açıklığa kavuşmamış olmakla birlikte Ruslar İngilizleri suçlamakta ve cinayetin Mustafa Sagir isimli bir İngiliz ajanı tarafından işlendiğini iddia etmekteydi. Ertesi yıl ilginç bir gelişme oldu ve Mustafa Sagir 1920 yılının temmuz ayında İstanbul'da ortaya çıktı. Kendisini Hindistan Hilafet Cemiyeti'nin temsilcisi olarak tanıtmaktaydı. Aralık ayında Ankara'ya geçen Sagir ilk olarak daha önce Hindistan'da bulunmuş olan Dr. Adnan Bey (Adıvar) ile ardından da Mustafa Kemal Paşa ile görüştü. Görüşmede Türkiye'de devam eden Kurtuluş Savaşı'na yardım için Hintli Müslümanlardan beş milyon İngiliz altını toplandığını ve bu paranın Türkiye'ye getirilmesi için vasıtalar aradıklarını belirtmişti.<sup>132</sup>

Görüşme öncesinde kendisine getirilen istihbarat raporları ve görüşme sırasında Mustafa Sagir'in davranışlarından kuşkulanan Mustafa Kemal Paşa görüşmenin bitiminde yaveri Hayati Bey'e Sagir'in İngiliz casusu olduğunu söyleyerek temaslarının ve yazışmalarının sıkı bir şekilde takip edilmesi ve bu konuda kendisine sık sık bilgi verilmesi talimatını verdi. Kimyasal yöntemlerle okunur hale getirilebilen yazışmalar Sagir'in Mustafa Kemal Paşa ile ilgili istihbarat topladığını ve yapılması planlanan bir suikastın ön hazırlıklarını yaptığını göstermişti. Suikast planı Nelson isimli bir İngiliz albayı tarafından yönetilmekteydi. Casusluk suçlamasıyla tutuklanan Sagir İstiklâl Mahkemesinde yargılandı ve idama mahkûm oldu. İngiliz Yüksek Komiseri Sir H. Rumbold'un engelleme yönündeki tüm baskılarına rağmen Mustafa Sagir 23 Mayıs 1920 tarihinde idam edildi. Bu gelişmeyle birlikte Mustafa Kemal Paşa'yı sahneden silerek Anadolu'da başlayan

<sup>131</sup> Sykes, *The History of Afghanistan*, c. II, s. 268

<sup>132</sup> Sert, *Mustafa Sagir*, s. 96

Kurtuluş Savaşı'nı akamete uğratmak ve bu savaşın başta Hindistan olmak üzere İngiliz sömürgelerine örnek olmasını engellemek yönündeki emperyalist proje de tarihe gömülmüş oluyordu.

Habibullah Han iktidara gelir gelmez İngiltere'den bağımsızlık elde etmek konusunda talepleri gündeme getirmeye başlamıştı. 13 Nisan 1919 tarihinde Hindistan'ın Amritsar şehrinde ortaya çıkan isyan ve katliam nedeniyle İngiliz yönetiminin zor durumda kaldığını gören Habibullah Han mayıs ayı başlarında Cihat ilan ederek Hindistan'a yönelik bir askerî harekât başlattı. Sınırdaki Peştu kabilelerinin de katılımıyla genişleyen savaş iki ay kadar sürdü ve 8 Ağustos Rawalpindi antlaşmasıyla sona erdi. Bu antlaşmayla birlikte Afganistan resmen iç ve dış işlerinde bağımsız bir ülke haline geliyordu.<sup>133</sup> Bu antlaşmanın 5. Maddesiyle Afganistan ile İngiltere arasında yapılan önceki antlaşmalar hükümsüz kılınıyor ve o güne dek İngiliz yönetimince kullanılan Afganistan ve bağlıları (Türkistan) ifadesinden bağlıları sözcüğü çıkarılıyordu.<sup>134</sup> Böylece Afganistan, Güney Türkistan ve Herat gibi o güne dek bağlıları olarak isimlendirilen siyasi üniteleri de kapsayan tek bir ülke haline dönüştürülmüş oluyordu. Fakat bu antlaşma ile Afganistan'ın tüm sorunları çözümlenmiş değildi. Afganistan ile İngiliz Hint yönetimi arasında yapılan uzun süreli görüşmeler nihayet 1921 yılının 22 kasımında sonlandı ve bu tarihte imzalanan son bir antlaşmayla Afganistan'ın İngiliz mandasından kurtulduğu resmen onaylanmış oldu.<sup>135</sup> Emir Amanullah 1923 yılında unvanını Kral olarak değiştirecek böylece Afganistan Emirliği tanımlaması Afganistan Krallığına dönüşecektir.

### **Mustafa Kemal Türkiye'si ile Afganistan arasındaki ilişkiler**

Afganistan ile Mustafa Kemal Türkiye'si arasındaki ilişkiler Kurtuluş Savaşı döneminde başlamıştı. Mustafa Kemal Paşa İngiltere'nin İstanbul'u işgal eden çok uluslu gücün omurgasını oluşturmanın ötesinde Anadolu işgalini başlatan Yunan gücünün de en büyük desteği olduğunu bilmekteydi. Dolayısıyla İngiltere'ye karşı bağımsızlık mücadelesi veren Afganistan'daki gelişmeleri çok yakından izlemekte ve bu bölgedeki mücadelenin şiddetlenmesi halinde Anadolu üzerindeki İngiliz baskısının azalacağını bilmekteydi. Nitekim Sevr antlaşmasının imzalanmasından bir hafta sonra Türkiye Büyük Millet Meclisi Balkan Savaşları sırasında Türkiye'ye gelip Osmanlı Ordusuna katılan Abdurrahman Peşaveri'yi Türkiye'nin Afganistan'daki Özel Yetkili Temsilcisi olarak görevlendirdi.<sup>136</sup> Peşaveri, Kemal Paşa'nın İngiliz emperyalizmine karşı dayanışmayı öneren mektubuyla Kâbil'e ulaştığında Afganistan, Ravalpindi Antlaşmasıyla tam bağımsızlığını ilan etmiş durumdaydı.<sup>137</sup>

Bu dönemde Türk-Afgan ilişkilerinin ikinci önemli ayağı Cemal Paşa'ydı. Cemal Paşa 1920 yılı Eylül ayı sonlarında Türkistan'da görev yapan 14 Türk Subayı, Hint ihtilalcisi Mevlevi

<sup>133</sup> Adamec, *Afghanistan 1900-1923*, s.182-183

<sup>134</sup> Afghanistan and its dependencies

<sup>135</sup> Adamec, *Afghanistan 1900-1923*, s. 184-185

<sup>136</sup> Şimşir, *Atatürk ve Afganistan*, s. 92

<sup>137</sup> Şimşir, *Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları*, s.109-111

Bereketullah ve 9 Türkistanlı asker eşliğinde Afganistan'a geldi.<sup>138</sup> Ekim ayı içerisinde Amanullah Han ile yaptığı görüşmede İngilizlerden bağımsızlığını kazanan Afgan Emirinin İttihad-ı İslam zihniyetiyle Batı Türkistan, Buhara Emirliği, Harezm Halk Şuraları Cumhuriyeti ve Belucistan gibi bölgeleri ülkesine katmak suretiyle Ahmed Şah Durrani dönemindeki gibi büyük bir imparatorluk yaratmak istediğini anlamıştı.<sup>139</sup> Gerek Sovyetlerin ve gerekse Ankara Hükümetinin bilgisi ve desteği dahilinde İngiltere karşıtı bir cephe oluşturmak niyetiyle Afganistan'a gelen Cemal Paşa için Amanullah Han'ın bu hülyası uygun bir zemin sağlamıştı. Dolayısıyla Cemal Paşa'nın Afgan Emirini bu isteğinin gerçekleşebilmesi için güçlü bir ordusunun olması gerektiği, bu ordunun da ancak Türk subayları yönetiminde gerçekleştirilebileceği konusunda ikna etmesi zor olmadı. Emir in bu düşünceyi onaylaması sonrasında Cemal Paşa, yanında getirdiği subaylarla birlikte daha önce Rus esaretinden kurtularak Afganistan'a geçmiş Türk subayları yönetiminde, hızlı bir şekilde Numune Kıtaları kurulması sürecini başlattı.

Aslında Amanullah Han'ın düzenli bir ordu yaratabilmek için Türkiye'den yardım talebi Rus esaretinden sonra Afganistan'da bir süre görev yapan ve Türkiye'ye dönmek isteyen Türk Subayları aracılığıyla olmuştu.<sup>140</sup> Amanullah Han'ın mektubuyla birlikte dönüş yolunda Cemal Paşa ile görüşen bu subaylar Amanullah Han'ın ve Cemal Paşa'nın mektuplarını Ankara'da Mustafa Kemal Paşa'ya takdim ettiler. Cemal Paşa'nın Moskova ve Taşkent'ten gönderdiği mektuplardaki Afganistan'a subay gönderilmesi taleplerine Anadolu'daki savaş şartlarında bunun mümkün olmadığı cevabını veren Mustafa Kemal Paşa Amanullah Han'ın talebine olumlu yaklaştı ve Fevzi Paşa'ya Afganistan'a gönderilmek üzere bir subay grubu hazırlaması emrini verdi. Mustafa Kemal Paşa'nın kendi el yazısı ile verdiği 21 Aralık 1920 tarihli talimata göre bu subaylar öncelikle siyasetle uğraşmayıp sadece askerlik görevlerini yaparak, kendilerini gerek Afganistan ve gerekse Türkistan ve Buhara halklarına sevdireceklerdi.

Afganistan'a gidecek subaylar dışarıdan Afgan ordusunun askerleriymiş gibi görünmekle birlikte, her zaman Türk Hükümetinin emirlerine hazır olacak insanlardan seçilmeliydi. Afganistan'da hizmette bulundukları süre boyunca terfi ve maaş konularında Türk ordusu kadrosunda bulundurulacaklardı. Bu subayların Türkiye ile devamlı temas halinde olmaları çok önemliydi. Afganistan yöneticilerinin Türklük ve İslamiyet aleyhinde bir hareket yapmaya hazırlanmaları durumunda bu subaylar, bu hareketlere engel olabilecek bir Afgan veya Türk grubunu iktidara getirebilecek konumda olmalıydılar. Böylece Mustafa Kemal Paşa, talimatının başında belirttiği gibi, Orta Asya'da Ankara Hükümetinin emrine amade bir ordu oluşturulması durumunda, İngilizleri uzaklarda meşgul edecek bir vasıtanın elde edilmiş olacağını, bu imkânın da Anadolu üzerine çöken baskıyı ve sorunları azaltacağı inancında olduğunu belirtiyordu.<sup>141</sup>

Amanullah Han ile düzenli ordu kurulması konusunda uzlaşan Cemal Paşa yanındaki Osmanlı subaylarıyla çalışmaları başlatmıştı. Her birisinin başında bir Türk komutanı bulunan Numune kıtaları oluşturuldu. Bu subaylar ayrıca Harbiye öğrencilerini ve Hint ihtilâlcilerini de

<sup>138</sup> Cemal Paşa'nın Batı Türkistan'daki faaliyetleri için bkz. Andican, *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye ve Orta Asya*, s. 367-369

<sup>139</sup> Cemal Paşa'dan Mustafa Kemal Paşa'ya 13 Ağustos 1920 tarihli mektup. Karabekir, *İstiklâl Harbimizde Enver Paşa ve İttihat Terakki Erkânı*, s. 77-85

<sup>140</sup> Bahsedilen Türk subayları Prevezeli Bnb. Ziya Bey (Tuğbay), Mataracı Rıfat Bey ve Hüseyin Cahit Beylerdir

<sup>141</sup> Mektubun metni için bkz. *Atatürk'ün Milli Dış Politikası*, Belge No: 36, s. 218-219.

eğitmekteydiler. Cemal Paşa, Basmacı Lideri Şir Muhammed Beg'in talebi üzerine Afgan Hükümeti tarafından Güney Türkistan'ın Hanabad şehrinde açılan Korbaşılar okuluna da özel ilgi göstermiş ve eğitime katkıda bulunmak üzere Türk subayları göndermişti.

Diğer taraftan Cemal Paşa, Fergana ve Pamir bölgelerinde Ruslara karşı savaşan Basmacıları İngilizlere karşı kullanabilmek amacıyla Hindistan'a doğru yönlendirmek istiyordu. Yanındaki subaylardan Ragıp Bey'i ve Türkistanlı Karı Kamil'i Basmacılarla görüşmeler yapmak üzere Taşkent'te gönderdi. Heyetin Cemal Paşa adına getirdiği "Silahlarınızı ve teşkilatınızı muhafaza etmek şartıyla Sovyetlerle sulh yapınız" şeklindeki mesaj, Basmacılar arasında büyük bir kızgınlığa yol açacaktı. Basmacılık Hareketi'ni ortak bir siyasi zemine oturtmaya çalışan *Orta Asya Milli Avami İhtilâl Cemiyetleri İttifakı* Merkez Komitesi, Cemal Paşa'ya bir mektup göndererek, "Bölgede yürüttüğü politikanın, Türkistan'ın geleceğini yok etmeyi ve İslam dünyasını parçalamayı amaçlayan güçlere hizmet etmemesi gerektiği" konusunda uyararak zorunda kaldı.<sup>142</sup>

Aslında Cemal Paşa Basmacılara yönelik bu teklifini uzun vadeli bir plânın parçası olarak yapıyor gibiydi. Paşa'nın Taşkent'teki ikameti sırasında Türkistanlı ceditlerle ve Osmanlı subaylarıyla yaptığı toplantılara katılan Raci Çakıröz anılarında Cemal Paşa'nın iki kademeli bir plânı olduğunu, Hindistan'a yönelik çalışmalarının başarılı olması durumunda, isyan hareketlerini Türkistan'a sıçratmayı amaçladığını, dolayısıyla da Türk subaylarını, Buhara Emirliğinde, Harezm Cumhuriyetinde ve Fergana bölgesinde bulunmaları yönünde ikna ettiğini anlatmaktadır.<sup>143</sup> Diğer taraftan Cemal Paşa Afganistan'daki Hint İhtilalcilerine eğitim vermekle yetinmemiş, Hindistan sınırındaki İngiltere karşıtı Peştü kabilelerle temaslarını yoğunlaştırarak İttihad-ı İslam anlayışı çerçevesinde onları da İngiliz yönetimine karşı örgütlemeye başlamıştı. Bütün bu gelişmeler İngilizler tarafından kaygıyla izlenmekteydi.<sup>144</sup>

1921 Ocak ayında Sir Henry Dobbs başkanlığında bir İngiliz heyeti Afganistan'la bir antlaşma imzalamak amacıyla Kâbil'e geldi. Afgan Yönetimi ise Sovyetler Birliği ile İngiltere arasında kararsız durumdaydı. Amanullah Han, Cemal Paşa ile görüşmesinde ülkesinde Hint ihtilâlcilerinin örgütlenmesini ve askerî eğitim verilmesini kabul etmiş fakat Hindistan'a yönelik mücadeleye aktif destek verebilmek için bazı şartlar ileri sürmüştü. Amanullah Han 100 bin kişilik bir Afgan ordusu oluşturulmasını, bu ordunun silahlandırılmasını ve İngilizlerce uygulanabilecek bir ekonomik ambargoyu karşılamak üzere, her yıl için 20 milyon rublelik maddi yardım verilmesini talep etmekteydi. Cemal Paşa, üzerinde uzlaşmaya varılan konuları ve Amanullah Han'ın taleplerini aktarmak ve gerekli onayı almak üzere Bedri Bey'i Moskova'ya göndermişti. Bedri Bey, Karahan, Çiçerin ve Stalin ile görüşerek bilgi verecek ve Cemal Paşa'nın gönderdiği raporu Sovyet yönetimine sunacaktı.<sup>145</sup>

Sir Henry Dobbs, Cemal Paşa'nın faaliyetleri ve projeleri konusunda bilgi sahibi olur olmaz aleyhte çalışmalara başlamıştı. İngilizler 31 Mart ayaklanmasını bastırmak için İstanbul'a gelen Hareket Ordusu'nun Sultan Abdülhamid'in tahttan indirilmesine neden oluşuna gönderme yaparak

<sup>142</sup> Togan, *Bugünkü Türkili Türkistan*, s. 430.

<sup>143</sup> Çakıröz, *Çarlık ve Bolşevik Rusya'da 10 Yıl*, s. 64; Cemal Paşa'nın Afganistan'daki faaliyetleri için bkz. Andican, *Ceditizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi*, s- 121-132.

<sup>144</sup> Fraser-Tytler, *Afghanistan*. s.199

<sup>145</sup> Yamauchi, Bedri Bey'in Enver Paşa'ya 10.2. 1921 tarihli mektubu, *Hoşnut Olamamış Adam: Enver Paşa*, s. 143.

Cemal Paşa'nın da Numune Kıtalarını kullanmak suretiyle Amanullah Han'ı tahttan indireceği söylentilerini yaymaktaydılar.<sup>146</sup> Amanullah Han'ın Kayınbabası ve Hariciye Veziri Mahmud Tarzi, Dahiliye Veziri Şüca'üddevle ve ordu komutanı Nadir Han gibi etkin kişileri kendi taraflarına çekmişlerdi. Hatta bu konuda Cemal Paşa ile Mahmud Tarzi arasında ciddi bir tartışma yaşanmıştı. Paşa, Tarzi'ye “uyguladığı siyasetin yanlış olduğunu, Ruslarla dostluk bağlarını keserek İngiltere ile iş birliği yapmanın Mustafa Kemal Paşa, Enver Paşa ve başka İslam mücahitlerine karşı gelmek ve dolayısıyla İslam Âlemini satmak anlamına geldiğini” söylemişti. Cemal Paşa'nın bu sözlerine karşı Afganistan Hariciye Veziri Mahmud Tarzi'nin cevabı çok açıktı:

*“Biz her şeyden önce Afganistan'ı düşünmek zorundayız. Rusların Müslümanlara yaptığı mezalim meydanda iken onlarla iş birliği yapmak bizim işimize gelmez. Ama siz Anadolu'yu düşünerek onun menfaati için çalışıyorsunuz ve bizi o siyasaya yaklaştırmak istiyorsunuz. Bizce Türkiye Hükümeti bitmiştir. Anadolu için kendimizi tehlikeye atamayız. Hem size de tavsiye ederim, şu Rusları kendi hâllerine bırakarak İngilizlerle dostluk yapınız, siz de kurtulup gidiverirsiniz vesselam.”*<sup>147</sup>

Diğer taraftan Sovyet desteği bir an önce gelmediği takdirde Afganistan ile İngiltere arasında bir antlaşma imzalanacağını dolayısıyla da Hindistan'da İngiltere'ye karşı isyan başlatma projesinin gerçekleşemeyeceğini anlayan Cemal Paşa, Amanullah Han'ın isteklerini bizzat Moskova'ya iletme, Sovyetlerden olumlu cevap alamazsa Almanya ile temas kurmak için Moskova'ya yöneldi. Kuşkusuz Sovyet yönetimi, hemen sınırlarının ötesinde ve günü geldiğinde kendisine karşı kullanılacak büyük bir silahlı gücü kendi elleriyle yaratacak kadar saf değildi. Bu nedenle, Sovyet liderleri teklifleri dinlemekle yetindiler ve Cemal Paşa'nın projesini askıya aldılar.<sup>148</sup> Dünya savaşından yenik çıkmış ve Versay Antlaşmasıyla neredeyse her şeyini kaybetmiş bir Almanya'nın ise böylesi projelere destek olması söz konusu bile değildi. Almanya'dan ayrılan Cemal Paşa yeniden Moskova'ya yöneldi.

Cemal Paşa Moskova'da Sovyet yöneticilerine Tiflis'e gitmek ve orada bir süre dinlenmek istediğini söylemekteydi. Burada görüştüğü Halil Paşa Sovyet Merkez Şura'sında çalışan yakın bir arkadaşının kendisine gelerek “Şura Merkezi'nde Cemal Paşa'nın öldürülmesine karar verildi... Ancak bu Moskova'da tatbik edilmeyecek, Tiflis'te yerine getirilecek, suikastı yapanların da Ermeniler olduğu ilan edilecek...” dediğini aktardı.<sup>149</sup> Halil Paşa'nın bu ikazını ciddiye almayan Cemal Paşa, Tiflis'e geldi. Bir süre burada kalarak Ankara ile temas kurmak istiyordu. Mustafa Kemal Paşa'nın izin vermesi halinde Ankara'ya gidecek ve milli mücadeleye katılacaktı. Aksi takdirde Afganistan'a dönecek ve düzenli bir ordu oluşturması faaliyetlerine devam edecekti. Ne yazık ki kader, hayallerini gerçekleştirmesine izin vermeyecekti. 21 Temmuz 1922 günü, Tiflis'in ana caddelerinden birisinde, Rus Gizli Servisi tarafından yönlendirilen Ermeni komitacılarının suikastına uğradı ve şehit oldu. Onunla birlikte yaverleri Nusret ve Süreyya beyler de şehit olmuşlardı.

<sup>146</sup> Karabekir, *İstiklâl Harbimizde Enver Paşa ve İttihat Terakki Erkânı* s. 354

<sup>147</sup> Bayur, *XX. Yüzyılda Türklüğün Tarih ve Acun Siyasası Üzerindeki Etkileri*, s. 344

<sup>148</sup> Yamauchi, *Bedri Bey'in Enver Paşa'ya 10.2.1921 tarihli mektubu, Hoşnut Olamamış Adam: Enver Paşa*, s. 143.

<sup>149</sup> Halil Paşa (Kut), *Bitmeyen Savaş*, s. 368

Cemal Paşa'nın Afganistan'dan ayrılmasından hemen sonra Türk subaylarının yönetimindeki Numune Kıtaları lağvedilmiş ve bu birliklerin yönetimine Afganlı subaylar getirilmişti. Bu gelişme Amanullah Han'ın İngilizlerce yayılan söylentilerden etkilendiğini ve Cemal Paşa'nın Afganistan'a dönmek istemesi halinde buna izin vermeme ihtimalinin çok yüksek olduğunu düşündürmektedir. Cemal Paşa'nın ölüm haberi geldiği zaman Afgan Hükümeti "Cemal Paşa Türkiye'ye ait olduğu kadar bize de aittir" diyerek Sovyet Rusya'ya başvurdu ve katillerinin derhâl yakalanmasını istedi. Ayrıca Afganistan'da resmî yas ilan edildi. Emir Amanullah'ın bu davranışları gerçek duygularını mı yansıtıyordu, yoksa, timsahın gözyaşları mıydı? Bunu kimse bilemeyecektir. Fakat kesinlikle bilinen bir şey vardı. Cemal Paşa gibi ciddi bir düşmandan kurtulmuş olmak İngiliz yönetimini çok memnun etmişti.

Moskova'da imzalanan 1 Mart 1921 tarihli antlaşmasıyla Türkiye-Afganistan arasındaki diplomatik ilişkiler resmen başlamış ve Türkiye'ye tayin edilen Afganistan elçisi Ahmed Han Ankara'ya gelerek Mustafa Kemal Paşa'nın da katıldığı bir törenle 10 Haziran 1921'de elçilik binasını açmıştı. Karşılık olarak TBMM 9 Kasım 1921 tarihli toplantısında Medine Müdafii Fahreddin Paşa'yı Afganistan büyükelçisi olarak tayin etmişti. Paşa yaklaşık bir ay süren bir yolculuktan sonra Kâbil'e ulaştı ve 29 Haziran 1922'de Afganistan Kralı Amanullah Han'a güven mektubunu takdim etti. Gerek Fahrettin Paşa'nın savaş kahramanı olarak kimliği ve gerekse Afgan Kralı üzerinde yarattığı etki İngilizleri büyük ölçüde rahatsız etmişti. İngiliz ordusunda subay iken Irak'taki savaşlar sırasında Osmanlı saflarına geçen ve o sırada Kâbil Harbiyesinde eğitimci olarak çalışan Abbas Efendi'nin elçilik kadrosuna alması, Türk elçisinin sadece Afganistan'la ilişkiler konusunda değil aynı zamanda Hindistan'daki Müslümanlar konusunda da çalışmalar yapacağını düşündürmekteydi.

İngilizler ayrıca Anadolu'da devam eden mücadelenin Panturancı bir karakter taşıdığından kuşkulandırmaktaydılar. Mustafa Kemal Paşa Anadolu'da başarılı olması halinde Enver ve Cemal Paşaların Azerbaycan ve Türkistan'a yönelik stratejilerini benimseyebilir ve benzer nitelikte politikaları hedefleyebilirdi. Bu durumda Türk saldırganlığı İran Azerbaycan'ı üzerinden Güney Türkistan'a ulaşabilirdi. Afganistan'daki İngiliz temsilcisi Richard Machonachie Londra'ya gönderdiği gizli bir bilgi notunda böylesi bir Panturancı programın Afgan Türkistan'ının da Türk hâkimiyet hedeflerine dahil edilmesini zorunlu kılacağını, bu nedenle de Afganistan'ın bütünlüğüne bir tehdit oluşturacağını ifade etmekteydi. İranlılar bu tehlikenin farkındaydılar ve gerekli önlemleri almaktaydılar. Machonachie'ye göre Türkiye ve Afganistan'ın jeostratejik hedeflerinin çeliştiği konusunda Afgan hükümetinin uyarılması halinde iki ülke arasındaki giderek derinleşen ilişkinin kısa sürede tersine çevrilmesi mümkün olabilirdi.<sup>150</sup>

Kuşkusuz İngiltere temsilcisinin Mustafa Kemal Paşa'nın İttihatçı liderlerin Panturancı hayallerini takip edebileceği, dolayısıyla da önce Güney Azerbaycan'ı daha sonra da Güney Türkistan'ı ilhak etmeye çalışacağı şeklindeki abartmalı öngörüsü doğru değildi. Kâbil'e giderken bizzat Mustafa Kemal Paşa tarafından Fahreddin Paşa'ya verilen sözlü talimatta, Batı'ya karşı yalnız kalmamak için Sovyetlere dostluk gösterilmesi, Rusların Panturancılık meselesinden dolayı hassas oldukları, Türk ve Müslümanların himaye edilmesi, ancak düşmanlık vukuunda dini değil milli eksende

<sup>150</sup> National Archive of India, Foreign- Political/ Secret / External / 477(2)-X/ 1922-1923 (No. 6328 Ext.A).

hareket edilmesi ve Tatarlardan uzak durulması söylenmişti.<sup>151</sup> Ayrıca Fahreddin Paşa'ya Afganistan'daki Türk subaylarına Enver ve Cemal Paşaların müdahale etmemesi, onların Afganistan ile Türkiye arasındaki ilişkilere karışmamalarının sağlanması şeklinde talimat verilmişti. İngilizlerin bu gerçekleşmesi neredeyse imkânsız öngörüğü gündeme getirmelerinin nedeni ise basitçe Afgan yönetiminde Mustafa Kemal Türkiye'si ile ilgili bir kuşku bulutu oluşturmaktı. Buna karşın İngiltere'nin Mustafa Kemal Paşa'nın Hindistan'a yönelik politikaları konusundaki kuşkuları doğrudu. Mustafa Kemal Paşa Fahreddin Paşa'ya Afganistan'ın iç siyasetine karışılmaması, fakat Afgan Hükümetinin Hindistan'a yönelik bir askerî harekât yapmak gibi bir düşüncesi varsa bunun kuvvetlendirilmesi ve İngiliz hâkimiyetine karşı mücadele eden Hint ihtilâlcilerinin desteklenmesi yönünde talimatlar vermişti.<sup>152</sup>

### ***Basmacılar ve Türkistanlı Ceditler Güney Türkistan'da***

İktidara geldikten hemen sonra İngiltere'yle savaşarak ülkesini tam bağımsızlığa kavuşturmuş olması Emir Amanullah'a İslam dünyasında ciddi bir şöret kazandırmıştı. Kendisini bölgedeki etkili liderlerden birisi olarak görmekteydi. İngiliz emperyalizmi altında ezilen mazlum Müslüman halkların hamisi konumunda olduğunu düşünüyordu. Tam bu sıralarda, Buhara Emiri Alim Han'ın ülkesini terk ederek Afganistan'a sığınması, Emir Amanullah için yeni bir fırsat yaratmıştı. Sovyet esareti altına düşmüş mazlum Müslüman milletlerin hamiliğine soyunma imkânı karşısında duruyordu. Başarılı olması durumunda ülkesinin etkinliğini Orta Asya'nın iç bölgelerine kadar genişletmesi mümkün olabilecekti. Bu gelişmelerin ışığında, bölgedeki olayları farklı bir gözle izlemeye başladı.

Emir Amanullah'ın Türkistan Millî Mücadelesi liderleri ile ilk önemli teması Fergana bölgesi Korbaşılardan Şir Muhammed Beg ile olmuştu. Şir Muhammed Beg, Fergana'da geçici bir Türkistan Hükümeti ilan ettiği zaman, ağabeyi Taş Muhammed Beg'i, 31 Mayıs 1920'de, bir heyetle birlikte Afganistan'a göndermişti. Heyet üyeleri Emir Amanullah ve Harbiye Nazırı Nadir Şah ile görüştüler, Türkistan'da devam eden mücadele hakkında bilgi verdiler ve yardım istediler. Emir, kendilerine destek sözü verdiği gibi, devamlı teması sağlamak amacıyla, Afganistan'da bir temsilci bulundurma izni de verdi. Böylece Taş Muhammed Beg, Basmacıların temsilcisi olarak Afganistan'da kaldı. Emir Amanullah Han, bu dönemde, Basmacılık Hareketi'ne doğrudan yardım yapmamış olmakla birlikte, Afganistan'dan silah ve malzeme geçirilmesi konusunda herhangi bir problem çıkarmayarak, dolaylı bir şekilde yardımcı olmuştur.

Geçişler çoğunlukla Pamir bölgesindeki Alaybey koridorundan olmaktaydı. Emir ayrıca, Hanabad şehrinde bir Korbaşılar Okulu açılmasına izin ve destek vermişti.<sup>153</sup> 20 Haziran 1920'de, Fergana

<sup>151</sup> Burada Tatarlar sözcüğüyle Fahreddin Paşa'nın o dönemde komünist Parti liderliğine karşı siyasi mücadele yürüten Sultan Galiyev ve arkadaşlarını mı yoksa Türkistan'da Sovyet işgaline karşı mücadele eden Türkistanlıları mı kastettiği anlaşılamamaktadır. Yenigün gazetesine gönderdiği 27 Mart 1922 tarihli telgrafta İttihad-ı İslam'ın kendisi için mukaddes bir gaye olduğunu söyleyen Fahreddin Paşa'nın, Rus Çarlığı bünyesindeki Türklerin tümünü Tatar olarak adlandırma şeklindeki Osmanlı literatürüne sahip olması ihtimali kuvvetle muhtemeldir.

<sup>152</sup> Şerifoğlu, *Fahreddin Paşa: Medine Müdafii*, s.232

<sup>153</sup> Türkistan'da Sovyetlere karşı mücadele eden Basmacı gruplarının reisleri Korbaşı olarak adlandırılmaktaydı.

bölgesinin çeşitli şehirlerinden toplanan 80 genç bu okula gönderildi. Başlarında Taş Muhammed Beg'in oğlu Halmuhammed bulunmaktaydı. İleride Afgan kralı olacak olan dönemin Harbiye Nazırı Nadir Han, okulun idaresiyle ve verilen eğitimle yakından ilgilenmekteydi. Öğrenciler 6 aylık devreler hâlinde, yoğun bir askerî eğitimden geçiriliyorlardı. Cemal Paşa'nın Afganistan'a gelmesiyle birlikte, okulun eğitim kadrosuna Osmanlı subayları da katılmışlardır.<sup>154</sup>

Bu sıralarda Enver Paşa'nın katılmasıyla, Türkistan'daki Basmacılık Hareketi farklı bir boyuta taşınmış ve uluslararası bir nitelik kazanmıştı. Enver Paşa'nın, Buhara Emirinin adamlarından Lakay İbrahim Beg tarafından tutuklanması, Paşa ile Amanullah Han arasında bir diyalog başlamasına sebep oldu. Amanullah Han'ın isteği üzerine Emir Said Alim Han, İbrahim Beg'e Enver Paşa'yı serbest bırakması ve bölgede yürüteceği mücadelesine destek olması doğrultusunda bir mektup yazdı. Mektup Nurullah Han isimli bir Afgan yetkili aracılığıyla Lakay İbrahim Beg'e ulaştırıldı. Bu girişimlere rağmen Lakay, Enver Paşa'yı bir süre daha serbest bırakmayacaktır.

1922 yılı başlarında serbest kalan Enver Paşa, bölgede mücadele eden Basmacı liderlerini bir araya getirdi ve Rus kuvvetlerine karşı kapsamlı bir mücadele başlattı. Enver Paşa'nın yazılarını "Buhara Emirinin Vekili, Halife-i Müslimin 'in Damadı Seyyid Enver" şeklinde imzalaması ve Emir Alim Han'ın Buhara'ya dönme taleplerine zamanının gelmediğini söyleyerek karşı çıkması Emir yanlıları arasında ciddi şüphelere yol açmaktaydı.<sup>155</sup> Aslında Emir Alim Han'ın ve onu destekleyen Basmacıların bu kuşkuları tamamen yersiz de değildi. Enver Paşa ile Amanullah Han arasındaki yazışmalar incelendiğinde, her ikisinin de Buhara Emirini olayları yönlendiremeyen bir fazlalık olarak gördükleri ve Buhara'ya geri gönderilmemesi konusunda uzlaştıkları anlaşılmaktadır.<sup>156</sup> Enver Paşa, Emir Amanullah'a yazdığı mektuplarda, yardımcılarıyla Buhara ve Türkistan'dan Rusları çıkardıktan sonra, Almanya benzeri büyük ve güçlü bir İslam Ülkeleri Birliği yaratmaktan söz ediyordu.<sup>157</sup>

Emir Amanullah başlangıçta, Enver Paşa'nın yanına, temsilci niteliğinde bir gözlemci (Ahmed Han) göndermişti. Mücadelenin olumlu yönde gelişmesi üzerine Efdaliddin Han kumandasında, 300 askerden oluşan bir kuvvetle birlikte savaş malzemeleri gönderdi.<sup>158</sup> Ayrıca cihad anlayışı içerisinde, gönüllü olarak Türkistan'a geçmek isteyen Afganların Enver Paşa kuvvetlerine katılmasına izin veriyordu. Afgan yönetimi bu insanlara doğrudan yardım etmiyor olmakla birlikte herhangi bir zorluk da çıkarmamaktaydı. Daha sonraki yıllarda, Sovyet kaynakları, bu gönüllülerin sayısının 140 civarında olduğunu belirtmiştir.<sup>159</sup> Bunlar arasında birkaç din adamı da vardı. Penşir bölgesinden giden Mevlevi Abdulhay, Enver Paşa tarafından şeyhülislam ilan edilmiş ve Paşa'ya bağlı kuvvetler arasında dini faaliyetleri yürütmekle görevlendirilmişti. Bu sırada Emir Amanullah, muhtemel gelişmelere hazırlıklı olmak üzere Afganistan içerisinde de bazı düzenlemelere girişti. Bir kısım askerî birliklerini Güney Türkistan'a, Buhara Emirliği sınırlarına doğru kaydırıldı. Katağan ve Badahşan valisi olan Şah Veli Han, Enver Paşa'nın harekâtını

<sup>154</sup> Bademci, *Korbaşılar*, s.335

<sup>155</sup> Togan, *Bugünkü Türkili Türkistan*, s. 449.

<sup>156</sup> Yamauchi, *Enver Paşa'nın Amanullah Han'a yazdığı 14 Nisan tarihli mektup, Hoşnut Olamamış Adam, Enver Paşa*, s. 271

<sup>157</sup> Age. s. 268

<sup>158</sup> Baysun, *Türkistan Milli Mücadeleleri*, s. 90

<sup>159</sup> Abdullayev, *Central Asian Emigres in Afghanistan, Part 2*, s. 20.

yakından izlemekle görevlendirilmişti. Güney Türkistan'daki askerî birliklerin başkomutanlığı görevi ise bizzat bölgeye giden Harbiye Nazırı Muhammed Nadir Han tarafından yürütülmekteydi.<sup>160</sup>

Moskova'nın Buhara Halk Cumhuriyeti'nde tasfiyelere başlaması nedeniyle Enver Paşa'ya katılan Buhara Cumhurreisi Osman Hoca, Enver Paşa'nın önerisi üzerine, siyasi, askeri ve maddi destek sağlamak amacıyla Rıza Efendi ve Hacı Sami ile birlikte Afganistan'a geçmişti. Osman Hoca ve arkadaşları Harbiye Nazırı Nadir Han tarafından çok iyi karşılandılar ve misafir edildiler. Afgan Emiri Amanullah Han'ın Türkistan'daki mücadeleye sıcak baktığı ve bölgeyle ilgili büyük hayaller kurduğu bir dönemdi. Mezar-ı Şerif'te bulunan Osman Hoca ve arkadaşlarını Kâbil'e davet etti. Osman Hoca, Hacı Sami ve Ali Rıza Beylerle birlikte Kâbil'e geldi. 20 Nisan günü Amanullah Han ile Sabık Buhara Cumhurreisi Osman Hoca, hariciye vezareti binasında bir saat kadar görüştüler. Osman Hoca, Buhara'da gelişen olaylar hakkında geniş bir bilgi sunduktan sonra Rus Hükümeti Buhara'nın hürriyetini ve bağımsızlığını tanıyınca kadar mücadeleyi sürdüreceklerini belirtti ve Amanullah Han'ın desteğini talep etti.<sup>161</sup> Bu dönemde Amanullah Han, Türkistan'da mücadeleyi sürdüren Enver Paşa'ya destek vermekteydi. Dolayısıyla Osman Hoca ve arkadaşlarının Afganistan'da yürütmeyi planladıkları mücadele için silah ve asker temini çalışmalarında bir zorluk çıkarmayacağı güvencesini verdi.

Bütün bu gelişmeler Sovyet Rusya açısından kaygı vericiydi ve Sovyet yönetimini ciddi biçimde rahatsız ediyordu. Hariciye Komiseri Sekreteri Karahan Sovyet Hükümeti adına Enver Paşa'ya bir uzlaşma önerisi gönderdi. Paşa bu teklife kısa ve açık bir cevap verdi. Azerbaycan Komünist Partisi Lideri Neriman Nerimanov aracılığıyla gönderdiği cevap mektubunda Enver Paşa, Rusların Türkistan, Buhara ve Hive topraklarından ordularını geri çekmelerini talep etmekte ve ancak bundan sonra barış masasına oturulabileceğini bildirmekteydi.<sup>162</sup> Bunun üzerine Sovyet yönetimi, Polonya ile olan savaşın sonlandırılmış olmasının verdiği rahatlıkla Türkistan'a yönelik üç boyutlu bir stratejiyi uygulamaya koydu.

İlk olarak General Kamenev komutasında bir ordu Doğu Buhara'ya sevk edildi. Buna ilaveten Afganistan yönetimi üzerine siyasi baskı uygulayarak Enver Paşa'ya yönelik desteği sonlandırmaları istendi. Bir taraftan da Enver Paşa'nın Buhara'da kendi idaresini kurmak istediği ve Buhara Emiri Alim Han'ın geri dönmesine izin vermeyeceği şeklinde yoğun bir propaganda başlatıldı. Gerçekten bu propaganda çok başarılı oldu ve Buhara Emiri, Afganistan'dan haber göndererek Enver Paşa'yla birlikte hareket eden yandaşlarının desteklerini çekmelerini istedi. Bu gelişme sonrasında eski Emire bağlı Basmacı liderlerinin bir kısmı, sadece Enver Paşa'ya olan desteklerini çekmekle kalmamış aynı zamanda paşaya karşı mücadeleye başlamışlardır.

Sovyetlerin, Afgan Hükümeti üzerindeki siyasi baskısı ciddi manada etkili olmuştu. Bağımsızlıktan bu yana Moskova'da ve Avrupa başkentlerinde yetkili Afgan temsilci olarak görev yapan Mehmed Veli Han, Afganistan ile Sovyetler Birliği arasındaki iyi ilişkilerin bozulmaması gerektiği inancındaydı. Dolayısıyla Afgan Emirinin Basmacılarla olan her türlü ilişkisini kesmesi ve Basmacıların, Afgan Türkistanı'ndaki faaliyetlerinin engellenmesi yönünde çaba

<sup>160</sup> Togan, *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*, s. 441

<sup>161</sup> Baysun, *Türkistan Milli Hareketleri*, s. 137

<sup>162</sup> Togan, *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*, s. 451

göstermekteydi. Amanullah Han, Sovyetler Birliği yönetimi tarafından uygulanan bu siyasi baskıya fazla direnemedi ve Enver Paşa'nın yanında savaşan Afgan askerlerini geri çağırmaya karar verdi.<sup>163</sup> Aslında Afgan Birliği 300 kadar askerden oluşmaktaydı ve askerî açıdan çok önemli değildi. Fakat bu birliğin geri çekilmesi kararı, Afganistan yönetiminin artık Enver Paşa'ya destek vermeyeceğini göstermesi bakımından önem taşımaktaydı. Bu arada Sovyet Rusya Hükümeti, sınır boylarındaki askerî yığının durdurulmasını ve Afgan yönetiminin Buhara topraklarında devam eden savaş konusunda tarafsızlığını ilan etmesini istedi. Tam bu gelişmelerin olduğu dönemde, yani 1922 yılının 4 Ağustos'unda, Enver Paşa şehit oldu.

Enver Paşa'nın ölümünden sonra Emir Amanullah, Güney Türkistan'a gitti. Komutanlarıyla yaptığı değerlendirmeden sonra sınır boylarındaki olağanüstü durumu sonlandırdı ve Kâbil'e döndü.<sup>164</sup> Modern zamanların Cengiz Han'ı olma hayalleri sona ermişti. Sovyetlere karşı bir jest olarak, yaklaşık 6 ay süreyle Enver Paşa harekâtını yakından izleyen ve onunla iyi bir diyalog kuran Harbiye Nazırı Nadir Han'ı görevden aldı ve Paris'e büyükelçi olarak gönderdi. Bu arada, Enver Paşa'nın ölümünden sonra ülkesine dönen Şeyhülislam Mevlevi Abdulhay da Sovyetler Birliği aleyhinde propaganda yapmak suçlamasıyla Hanabad şehrinde tutuklanmış ve hapse mahkûm edilmişti.<sup>165</sup>

Enver Paşa'nın ölümünden sonra Buhara eski Cumhurreisi Osman Hoca, Ali Rıza Bey, eski Harbiye Nazırı Abdulhamit Arif, Buhara Halk Cumhuriyeti'nin Kâbil Büyükelçisi Haşim Saik, Hacı Sami ve bazı Basmacı gruplarının temsilcilerinin katılımıyla Kâbil'de bir toplantı gerçekleştirildi. Basmacılık Hareketi'nin yeniden toparlanabilmesi için gerekli önlemlerin tartışıldığı bu toplantıda, ideolojik temele dayalı tek bir program kabul edildi. Amaç Türkistan'ın bağımsızlığı için bütün Basmacı liderlerinin bir cephe hâline getirilmesiydi. Millî mücadelenin merkezi, Batı Türkistan'ın dışına, Güney Türkistan'da bir şehre, muhtemelen Mezar-ı Şerif'e taşınacaktı. Toplantıda görev bölümü de yapılmıştı. Hacı Selim Sami'ye "Paşa" unvanı verilmiş ve askerî harekâtın tek sorumlusu olarak tayin edilmişti.

Enver Paşa'nın etrafında toplanan grupların içerisinde Emir Alim Han yanlılarının da bulunması nedeniyle, geçmişte Alim Han'a karşı mücadele yürüten Osman Hoca'nın bölgeye gitmesi yeni fikir ayrılıklarına sebep olabilecekti. Bu sebeple Osman Hoca, Afganistan'da kalacak ve mücadeleye lojistik destek sağlayacaktı. Miyan Büzürk para toplama, propaganda ve silah depolama gibi faaliyetlerin organizasyonu için gizlice Taşkent'e gidecekti. Abdulhamit Arif ise Hindistan üzerinden Avrupa'ya gidecek ve destek sağlamaya çalışacaktı. Toplantı sonrasında Hacı Sami ve Ali Rıza Bey, Doğu Buhara'ya (Darvaz) geçtiler. Alınan kararlar, önde gelen beş Basmacı liderinin imzasıyla bütün Türkistan'da dağıtıldı.

Basmacılık hareketinin yeni lideri Hacı Sami, Basmacılar arasında çıkan sorunlara yönelik sert ve hırçın yönetimiyle kısa sürede ciddi bir güven kaybına uğrayacaktı. Fergana'daki geçici hükümetin lideri Şir Muhammed Beg 1922 Eylül'ünde kardeşi Nur Muhammed ve dört yüz kadar askeriyle Afganistan'a geçmek zorunda kalmıştı. Şir Muhammed Beg hatıralarında Afganistan'a geçişini

<sup>163</sup> Age. s. 452

<sup>164</sup> Fraser-Tytler, *Afghanistan*. s. 203

<sup>165</sup> Mevlevi Abdulhay 1927 yılında yeniden Türkistan'a geçmiş, Garm şehri civarında Sovyet karşıtı propaganda faaliyetleri yürütmüş ve silahlı bir isyan başlatabilmek için çaba göstermişse de başarılı olamamıştır.

silah ve mühimmat yetersizliği ve Rus propagandası nedeniyle Basmacılar arasında ortaya çıkan anlaşmazlıklar ile açıklamaktadır. Diğer taraftan Hacı Sami Ali Rıza Bey'e yazdığı bir mektupta "Gerimizde fitne ve fesada sebebiyet veren Eşan Sultan'ı idam ettim. Kör Şirmet'i de<sup>166</sup> askerinin bir kısmı ile Afganistan'a ilticaya mecbur kıldım" demektedir.<sup>167</sup> Bu yazılanlara göre Şir Muhammed Beg'in Güney Türkistan'a geçiş kararında Hacı Sami ile arasında olan bazı sorunların da etkili olduğu anlaşılmaktadır. Hacı Sami'nin sert ve acımasız yönetimi mücadelenin gidişini de kötü yönde etkilemeye başlamıştı. Afganistan'a kaçma ihtimali var diyerek Kölap bölgesi kumandanı Aşur Beg'i idam ettirmesi ise bardağı taşıran son damla oldu.<sup>168</sup>

Haziran 1923'te, Cemiyet Başkanı Zeki Velidi Bey, arkadaşı Fethülkadir Bey'le birlikte İran üzerinden Afganistan'a geldi. Böylece *Orta Asya Millî Avami İhtilâl Cemiyetleri İttifakı*'nın Afganistan merkezli siyasi mücadele konusundaki çabaları daha da yoğunlaşacaktı. Cemiyet açısından Hacı Sami ve arkadaşlarının Buhara bölgesindeki mücadelesi büyük önem taşıyordu. Aslında o dönemde, Türkistan'ın farklı bölgelerinde birçok Basmacı lideri Ruslara karşı mücadele yürütmekteydi. Fakat bunların çoğu yerel eşraftan, din motifini ön plana çıkarmış, siyasi koordinasyon çabalarına sıcak bakmayan ve bağımsız hareket etmeyi seven Basmacı liderleriydi. Bu bakımdan, Hacı Sami'nin kontrolünde yürütülen düzenli hareket bir anlamda Cemiyet'in askerî kanadı rolünü üstlenmiş gibiydi.

4 Haziran 1923'te beklenmedik bir gelişme oldu. Hacı Sami ani bir kararla Güney Türkistan'a geçti. Dizinden yaralandığını ve tedavi için Türkiye'ye gitmek istediğini belirten Hacı Sami etrafındakilere "millî mücadele işlerine şimdilik ara vermek lazımdır" diyordu. Hacı Sami ve beraberindekiler başlangıçta Afgan yönetimi tarafından görkemli bir şekilde karşılanmıştı. Fakat yaklaşık 1 ay kadar Hanabad şehrinde bekletildikten sonra Herat üzerinden Afganistan'ı terk etmeleri istendi.

Zeki Velidi Togan *Hatıralar*'ında Hanabad'dan Meşhed'e geçen Hacı Sami'ye Kâbil'den yazdığı mektupta Ağabeyi Eşref Bey<sup>169</sup> ile Mustafa Kemal Paşa'nın aralarının açık olduğu, dolayısıyla onu da Türkiye'ye kabul etmeyebilecekleri bilgisini verdiğini yazmaktadır.<sup>170</sup> Zeki Velidi Bey bu bilgiyi sefaretteki Ali Şevket Bey'den aldığını söylemektedir. Bu durumda Afgan hükümeti muhtemelen Türk Sefaretinin talebi üzerine Hacı Sami ve arkadaşlarını Afganistan'ı terk etmeye zorlamıştır Hacı Sami ve arkadaşları, Mezar-ı Şerif ve Herat üzerinden İran'a geçtiler. Müftü Sadreddin Han, Abdulhamit Arif, Korbaşı Turab Beg ve daha birkaç kişi Meşhed'de kaldılar. Bu sıralarda Ankara Hükümeti, Türkiye'ye girmelerini yasakladığı yüz elli kişilik bir liste ilan etmişti ve Hacı Sami'nin ismi de bu listedeydi. Bu nedenle Türkiye'ye dönmesine imkân kalmayan Hacı Sami Halep'e gideceğini söyleyerek yanına iki arkadaşını aldı ve yola çıktı. Kalan 12 kişi ise Türkiye'ye gittiler.

26-28 Haziran 1923'te, başta Zeki Velidi ve Osman Hoca olmak üzere, Afganistan'da bulunan bütün Cemiyet üyeleri durumu değerlendirmek ve gelecekle ilgili kararlar almak üzere bir araya geldiler. Silahlı mücadele imkânı büyük ölçüde ortadan kalkmış gibiydi. Siyasi mücadele için ise

<sup>166</sup> Şir Muhammed Beg'in görme kusuru nedeniyle halk arasında kullanılan lakabı buydu.

<sup>167</sup> Baysun, *Türkistan Millî Hareketleri*, s. 161

<sup>168</sup> *Age*, s. 154.

<sup>169</sup> Kuşçubaşı Eşref Bey

<sup>170</sup> Togan, *Hatıralar*, s. 434

Afganistan artık uygun bir ülke olmaktan çıkmıştı. Türkistan meselesinin uluslararası zemine taşınması ve tanıtılması gerekiydi. Bu amaç ise ancak, bu nitelikte bir çalışmaya izin verebilecek ülkelerde gerçekleştirilebilirdi. Ayrıca hariçteki Türkistanlıların değişik ülkelere dağılmış olmaları nedeniyle geniş tabanlı bir siyasi yapılanma oluşturma zorunluluğu vardı.

Toplantıda teşkilat şeması ile ilgili olarak şöyle bir görevlendirme yapıldı. Abdulhamit Arif, Kâbil’de kalacaktı. Afganistan Hükümeti’nin izin vermesi durumunda Haşim Saik Japonya’ya gönderilecekti. M ft  Sadreddin Han ve Turab Beg Meşhed’de çalışmalarını sürdürürlerken Osman Hoca Türkiye’deki çalışmaları düzenleyecekti. Paris’te bulunan Mustafa  okayoğlu, Avrupa temsilciliği görevini sürdürecekti. Cemiyetin harici işlerinin koordinasyonunu sağlayacak olan Zeki Velidi ise gelişmelere bağlı olarak Berlin veya İstanbul’da bulunacaktı. Toplantıda ayrıca, Türkistan meselesinin dış dünyaya tanıtılabilmesi amacıyla bir dergi çıkarma zorunluluğu kabul edilmişti.<sup>171</sup>

Birkaç gün sonra Osman Hoca, Hindistan  zerinden Türkiye’ye gitmek üzere yola  ıktı. Zeki Velidi ve arkadaşları, Afganistan’daki Buhara temsilciliğinden pasaport alarak Buhara vatandaşı olmuşlardı. Kısa bir süre sonra onlar da Türkiye  zerinden Avrupa’ya gitmek üzere yola  ıktılar. Böylece, 1923 yılı ortalarından itibaren, Türkistan millî mücadelesini uluslararası siyasi zemine taşıyacak olan kadrolar, yerleşip kök salabilecekleri uygun ortamları aramak üzere yeni coğrafyalara doğru yola koyulmuşlardı.

Hanlıkların yok edilmesinden sonraki dönemde Sovyetlere karşı Türkistan’da sürdürülen mücadele büyük  l de Basmacılar tarafından yürütülmüştür. Basmacılık hareketinin en güçlü olduğu dönem 1922 yılı olup, söz konusu dönemde Türkistan genelinde Basmacıların sayısı 60 bine, Sovyet yönetiminin bölgeye sevk ettiği askeri güç büyüklüğü ise 100 bine ulaşmış durumdaydı.<sup>172</sup> Fakat 1923 yılında ciddi boyutlarda bir Sovyet askerî gücünün Türkistan’a yoğunlaştırılması nedeniyle Basmacılık Hareketi büyük  l de etkisini kaybedecekti. Sovyet kaynaklarına göre 1922 yılında Türkistanlıların Korbaşı adı verdikleri Basmacı liderlerinden 50 kadarı Sovyetlere karşı verdikleri mücadele sırasında şehit olmuşlardı. 1923 yılı ekim ayında Sovyet kuvvetlerine esir düşen Korbaşı sayısı ise 183’e ulaşmış durumdaydı.<sup>173</sup>

Karategin bölgesinin önde gelen Basmacı liderlerinden Fuzeyl Mahdum, son olarak Kala-i Humb bölgesinde mücadelesini sürdürmekteydi. Kızıl Ordu 12 Ağustos 1923’te bölgeyi ele geçirdi. Fuzeyl Mahdum yaralandı ve diğer bir Basmacı lideri, Dilaver şah ile birlikte Güney Türkistan’a geçmek zorunda kaldı. Fergana Basmacılarından İşlam Korbaşı ve Madumar Beg, Ali Rıza Bey’le birlikte önce Doğu Türkistan’a, daha sonra da Afganistan’a iltica etmişlerdi. Bir diğer tanınmış Basmacı lideri Lakay İbrahim Beg, içerideki mücadelesini 1926 yılına kadar s rd rebilmış, daha sonra sınırın ötesine, yani Güney Türkistan’a geçmek zorunda kalmıştı. Hemen hepsinin hedefi Güney Türkistan’da adam ve silah temini sonrasında yeniden Türkistan’a geçmek ve mücadeleyi devam ettirmektir. Bu gelişmeler sonrasında Güney Türkistan bir Basmacı merkezi haline dönüşmüştü.

<sup>171</sup> Age. s. 494

<sup>172</sup> Fraser, *Basmachi-II*, Central Asian Survey, Vol.6 (1987), No:2, s.7.

<sup>173</sup> Hayit, *Basmacılar*, s.235, 237.

Fergana Basmacılarının lideri Şir Muhammed Beg, Afganistan günlerini ve oradaki faaliyetlerini şöyle anlatmaktadır:

*“Sınırı geçtikten bir hafta sonra Badahşan’a getirildik. Amanullah Han’ın eniştesi bizi askeri törenle karşıladı. On gün sonra Hanabad’a geçildi... Burada Dâhiliye Veziri Hayrullah Han bizi ziyaret ederek bizlere toprak tahsis edileceğini ve maaş bağlanacağını söyledi. Toprak tahsisi yapılırken bir kısım askerlerim almak istemediler. Çünkü geri dönmek istiyorlardı... 2 ay kadar sonra Toktasım Korbaşı komutasında 25 kişiyi Gerbaba’ya, kardeşlerim Ruzi Muhammed ve Taş Muhammed’in mücadeleyi sürdürdüğü bölgeye gönderdim... Amanullah Han bizi Kâbil’e davet etti. Badahşan’daki askerlerimin başına kardeşim Nur Muhammed’i, Hanabad’dakilerin başına Molla Hatem Korbaşı’yı bırakıp 12 kişiyle Kâbil’e gittim... Orada Türkiye Sefiri Fahri Paşa ve Amanullah Han’ın kayınpederi Mahmudhan Tarzi ile görüştüm... Afganistan’da Cemal Paşa ile birlikte gelen çok sayıda Türk vardı. Teşkilat-ı Mahsusa’dan olan iki tanesi, A. Necati Bey ve Necmettin (Nidas) Bey geldiler. Bunlarla anlaşarak Badahşan’da bir dükkân açıp Türkistan’a silah gönderme işini bu yapı altında idare etmeye başladık... 1923’te birkaç askerle Hindistan’a gidip İngiliz yönetiminden yardım talep ettim. Bombay’a geldiğimde Çiçerin oradaydı. Beni şikâyet etmiş. İngilizler, Doğu Türkistan’a veya Meşhed’e gitmemi istediler... Bombay dışına çıkıp 25 gün sonra Pamir üzerinden Badahşan’a dönebildim... Fakat Emir Amanullah’ın bize olan tavrı değişmişti.”*<sup>174</sup>

Gerçekten İngiliz kaynakları da Şir Muhammed Beg’in 1923 Ekim ayında Peşaver’e geldiğini, yanındaki 140 askeriyle birlikte bahar aylarına kadar sığınma talep ettiğini, daha sonra Kaşgar üzerinden Fergana’ya yani Türkistan’a geçmek istediğini, fakat İngiltere’nin Sovyetlere karşı muhalefete destek olunduğu görüntüsü vermemek için isteğinin reddedildiğini doğrulamaktadır.<sup>175</sup>

Hacı Sami, Şir Muhammed Beg ve Fuzeyl Mahdum gibi liderlerin Doğu Buhara’yı terk etmiş olmalarına rağmen Sovyetler Basmacılık Hareketi’ni tamamen ezmeye kesin karardı ve bölgeye asker yığmaya devam ediyordu. İngiliz istihbaratına göre sınır boylarında, toprak ve uçaklarla desteklenen yüz bini aşkın bir askeri güç toplanmıştı. Bu durumda İngiliz yönetimi, Sovyetlerin Afganistan’a girip Kâbil’e doğru yönelebileceği kuşkusuna kapıldı ve bu ihtimal üzerine hesaplar yapmaya başladı. Benzer kaygılar Afganistan yönetimi için de geçerliydi.

Sovyetlerin, Kuzey Afganistan’da yuvalanan Basmacıları bahane ederek, sınır ötesi bir harekâta girişebileceğinden korkan Amanullah Han, Afgan-Sovyet sınırını bütün geçişlere kapattığını ilan etti. Fakat Pamir Bölgesindeki dağ geçitlerini ne Rusların ne de Afganların tam olarak kontrol altına alabilmeleri mümkündü.<sup>176</sup> Afganistan’a geçen Basmacıların bir kısmı silahlarını teslim ederek Güney Türkistan’ın çeşitli şehirlerine dağıldılar. Diğer bir kısmı ise Afgan hükümetinin kontrol edemediği bölgelerde toplu ve silahlı hâlde bulunmaktaydılar. Bu nedenle Basmacılar, Güney Türkistan’daki faaliyetlerini dağınık bir şekilde ve küçük gruplar hâlinde sürdürmeye, çok sıkıştıkları zaman da kontrol edilemeyen bölgelerden sınır ötesine geçmeye devam edeceklerdi.

<sup>174</sup> Bademci, *Korbaşılar*, s.405. Şir Muhammed Beg Fahri Paşa’nın iade-i ziyaretinde Türkistan Millî Mücadelesi ile ilgili elindeki tüm belgeleri ve yazışmaları Ankara’ya, Mustafa Kemal Paşa’ya gönderilmek üzere teslim ettiğini söylemektedir. Ne yazık ki Başbakanlık Arşivlerinde bu belgelere rastlanılmamıştır.

<sup>175</sup> Fraser, *Basmachi II*, CAS, s. 20

<sup>176</sup> Fraser, *Basmachi II*, CAS, s. 16.

Türkistan'ın Fergana, Buhara ve Harezmi bölgelerinde yıllarca devam eden Basmacılık mücadelesi, yüz binlerce Türkistanlıyı başka bölgelere ve ülkelere göç etmek zorunda bırakmıştı. Sovyet makamlarının verilerine göre Basmacılık Hareketi'nin en güçlü olduğu Türkmen sahrası, Doğu Buhara ve Fergana Vadisi gibi bölgeler, göç hareketinin de en yoğun olduğu bölgelerdi. Bu dönemdeki göç dalgası daha çok yarı göçebe Özbek gruplarını (Lakay, Dorman, Katağan, Kongrat, Karluk, Taz vs.), Türkmen boylarını (özellikle Ersarı ve Sarık) ve Doğu Buhara bölgesinde yaşayan Tacikleri kapsamaktadır.<sup>177</sup> Yapılan demografik çalışmalara göre 1920 ila 1926 yılları arasında Buhara ve Harezmi halk cumhuriyetleri, Kazakistan ve Türkistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti bölgelerindeki toplam nüfus azalması maksimum 1.3000.000 civarında tahmin edilmektedir. Bu rakamın 893.000 kadarı Türkistan ASSR bölgesinden gerçekleşmiştir.<sup>178</sup>

Basmacılar Hareketi boyunca ve özellikle 1918-22 yılları arasında, bir milyon civarında Türkistanlının Güney Türkistan'a geçtiği tahmin edilmektedir.<sup>179</sup> Rus kaynaklarına göre Basmacı Hareketi'nin bastırılması döneminde Afganistan'a geçen Özbek, Türkmen, Tacik ve Kırgız miktarı Rus Türkistan'ı nüfusunun %15'ini oluşturmaktaydı.<sup>180</sup> Benzer şekilde yüz binlerce Türkmen İran Horasan'ına geçmişti. Kazak ve Kırgız göçleri için ise hedef Doğu Türkistan'dı.

Güney Türkistan'a yönelik bu Türkistanlı göçlerinin Peştü nüfusunu azınlık haline dönüştürme riski Afgan Hükümetini kaygılandırmıştı. Bunun üzerine hükümet Türkistan Vilayetine Peştü yerleşimcilerin nakledilmesi için bir nizamname çıkardı.<sup>181</sup> Böylece Güney Türkistan'da Peştü çoğunluğunun devam etmesi sağlanmış oluyordu. Ayrıca 1923 yılında çıkarılan ilk anayasanın 8. maddesiyle Afganistan'da yaşayan bütün insanlar etnik farklılıklarına bakılmaksızın Afgan milleti olarak tanımlanmıştı.<sup>182</sup>

Bu dönemde Afganistan'daki Türk Elçisi Fahri Paşa'nın *Orta Asya Millî Avami İhtilâl Cemiyeti üyeleri* ve Basmacı liderleri ile yakın bir ilişki kurmadığı görülmektedir. Bu davranışın temel nedeni Ankara Hükümetinin Sovyetlerle dostluğu bozacak şekilde Sovyet karşıtlarıyla yakın temas kurulmaması politikasıydı. Nitekim Osman Hoca, Buhara Reis-i Cumhuri ve Müdafaa-i İstiklal Heyet Reisi imzasıyla Fahreddin Paşa'ya gönderdiği bilgi notunda kendisiyle görüşmemiş olmasına yönelik üzüntüsünü belirtmektedir.<sup>183</sup> Buna karşın *Orta Asya Millî Avami İhtilâl Cemiyetleri İttifakı* Reisi Zeki Velidi Togan kendisinin Türk Sefaretinde bir yemeğe davet edildiğini, bu ziyafete Basmacı Lideri Şir Muhammed Beg'i de götürdüğünü aktarmaktadır.<sup>184</sup>

Söz konusu dönemde Türk elçiliğinin Güney Türkistan'la ilgili herhangi bir çalışma yapıp yapmadığı konusunda hiçbir bilgi yoktur. Resmi kayıtlardaki tek bilgi Fahreddin Paşa'nın elçilik

<sup>177</sup> Abdullaev, *Central Asian Emigres in Afghanistan, Part 1*, Central Asia Monitor, No: 4, s. 29

<sup>178</sup> Buttino, *Study of the Economic Crisis and Depopulation in Turkestan, 1917-1920*, s. 68

<sup>179</sup> Andican, *Tarihsel Bir Göç Kaynağı Olarak Türkistan*, s.155

<sup>180</sup> Syzdykova, Kadyrbaev, Mikhaylova. *The Nations of Afghanistan and Central Asia: Commonwealth of Historical Destiny*, <http://natal.uern.br/periodicos/index.php/RTEP/index> [ISSN 2316-1493]

<sup>181</sup> KoA (Kingdom of Afghanistan). 1923. *Nezamnama Naqilin ba Samt-e Qataqhan* [Settlers to Qataqhan Act]. Kabul: Supreme Ministers Council Publication. [www.moj.gov.af/content/files/egov/Nizamnam%20Ha/NN-1302-07-04.pdf](http://www.moj.gov.af/content/files/egov/Nizamnam%20Ha/NN-1302-07-04.pdf)

<sup>182</sup> Har sekha nafar-e che pa mulk da Afghanistan kade, pa har din aw mazhab che wee, tabean aw da rayat da afghanistan balal

<sup>183</sup> Şerifoğlu, *Fahreddin Paşa: Medine Müdafii*, s.252

<sup>184</sup> Togan, *Hatıralar*, s. 419

kadrosunda bulunan Binbaşı Hüseyin Bey'in Türkiye'ye dönüşünde devlete sunduğu rapordaki birkaç cümle ile sınırlıdır. Elçiliğin faaliyetleri ve Afganistan'daki siyasi gelişmeleri konu alan raporda Hüseyin Bey, Güney Türkistan coğrafyasını tarif etmekte ve Cengiz Türkleri olarak tarif ettiği Özbek ve Türkmenlerin toplam nüfusunun 10.000 civarında olduğunu ifade etmektedir. 1880'li yıllarda bile bölgedeki Özbek nüfusunu yarım milyondan fazla olduğu hatırlanırsa Hüseyin Bey'in Güney Türkistan'a hiç gitmediği, nüfusla ilgili rakamların da kulaktan dolma olduğu anlaşılmaktadır.<sup>185</sup>

O dönemde Güney Türkistan ile ilgili çalışmalar yaptığı bilinen tek Türkiye Türk'ü Emin Ali Çavlı Bey'dir. 1926 yılında Türk Hükümetinin görevlendirmesiyle Afganistan'a gitmiş ve orada Maarif Nezareti Müşavirliğine getirilmişti. Güney Türkistan'ın güney sınırını oluşturan Hindukuş geçitleri ve bölgedeki Türklerin hayatlarını inceleyebilmek amacıyla geziler düzenlemiş ve materyal toplamıştı. Ne yazık ki gezilerinden birisinde uyku hastalığına yakalanarak aylarca hastanede kaldı. Daha sonra bir gözünü kaybetmiş vaziyette ve bir Türkistanlının eşliğinde Türkiye'ye gönderildi.<sup>186</sup> Daha sonraki yıllarda çeşitli konularda eserler üretmesine rağmen Güney Türkistan konusunda herhangi bir çalışma yayınlamamıştır.

### **Saqqavi Devrimi döneminde Güney Türkistan**

1927 yılı sonlarında büyük bir Avrupa turuna çıkan Amanullah Han özellikle Türkiye ziyareti sırasında Mustafa Kemal Atatürk'ün yaptığı reformlardan çok etkilenmiş olarak ülkesine dönmüştü. Dönüşünden kısa bir süre sonra modern kıyafet, zorunlu eğitim, tek eşlilik ve kızların eğitiminin zorunlu hâle getirilmesi gibi reformları gündeme getirdi. Fakat söz konusu uygulamalar, bu reformları İslam dinine saldırı olarak kabul eden tutucu kesimlerde ciddi bir rahatsızlık doğmasına yol açmıştı. Amanullah Han ise gerekirse baskı uygulayarak, reformları hayata geçirmek konusunda kararlıydı. Reformlara karşı çıkan çevrelerin bayraktarlığını yürüten dinî liderleri sindirmeye yöneldi.

Şor Bazar bölgesi dinî lideri Hazret Sahip'in tutuklanması, reform karşıtlarının eylemlere başlamalarına neden oldu. Kâbil'e çok yakın olan Kuh-i Daman vadisinde büyük bir ayaklanma başladı. Ayaklanmanın lideri Cemal Paşa tarafından oluşturulan numune kitalarından birisinde askerî eğitim görmüş Habibullah Kalakani isimli bir Tacik olup Beççe-i Saqqa, yani sucunun oğlu lakabıyla tanınmaktaydı.<sup>187</sup> İsyan giderek büyüdü ve ordusuna güvenemeyen Amanullah Han Kâbil'i terk etmek zorunda kaldı. Kısa bir süre sonra isyancılar Kâbil'e girdiler. Hareketin lideri Beççe-i Saqqa, Gazi Habibullah Han adıyla 17 Ocak 1929 tarihinde kral ilan edildi. Böylece kurulduğu günden bu yana Afganistan'ı idare eden Peştü kökenli aşiretlerin yönetimi sona ermiş, iktidar ilk defa diğer bir etnik grubun, yani Taciklerin eline geçmiş oluyordu.<sup>188</sup>

Afganistan gibi stratejik konumu çok hassas olan bir ülkede ortaya çıkan bu yönetim değişikliği ve ilk kez bir Tacik'in iktidarı ele geçirmiş olması bölgesel dengeleri ciddi bir biçimde etkilemişti. Yeni iktidarla birlikte başta İngiltere olmak üzere Fransız, İtalyan ve Alman elçilikleri ülkeyi terk

<sup>185</sup> BCA, 500, 8281, 55342–1–8. (Kayalan, *Tarihi Bir Belge Işığında Türkiye-Afganistan İlişkileri* 179'dan nkl)

<sup>186</sup> Albayrak, *Emin Âli Çavlı*. TDV İslam Ansiklopedisi, Ek cilt 1, s. 284-285

<sup>187</sup> Bademci, *Korbaşılar*, s. 405

<sup>188</sup> Nollau, *Russia's South Flank*, s. 104

etti. Sovyetler Birliği ise bir temsilci bırakarak elçiliğini boşaltmıştı. Bu gelişmeler yeni yönetimin uluslararası ortamda kabul görmediğinin işaretini vermekteydi. Diğer taraftan Kâbil'deki Türk Elçiliğinin faaliyetini sürdürüyor olması ve Amanullah Han ülkeyi terk etmeden önce Afganistan'a gelen Kâzım Dirik Paşa başkanlığındaki bir askeri heyetin neredeyse üç ay boyunca elçilikte kalmaya devam etmesi Türkiye'nin yeni yönetimi desteklediği gibi bir algının doğmasına yol açmıştı.<sup>189</sup>

Bu arada Sovyetler Birliği, bölgedeki değişikliğe karşı bir tavır belirlemeye çalışıyordu. Rus Dışişleri eski yönetimin, yani, Peştuların desteklenmesinden yanaydı. Buna karşı NKVD<sup>190</sup> Tacik kartını oynamak istiyordu ve Habibullah'ın desteklenmesi eğilimindeydi.<sup>191</sup> Sonunda Dışişleri'nin görüşü kabul edildi ve *Politbüro*<sup>192</sup> eski Kral Amanullah Han'ın yeniden iktidara getirilmesini sağlamaya yönelik bir girişim başlatılmasına karar verdi. Bu politikanın uygulayıcısı olarak Afganistan'ın Moskova Büyükelçisi Gulam Nebi seçilmişti. Amanullah Han taraftarı olan Gulam Nebi, Sovyet birlikleri eşliğinde Amu Derya'yı geçip Güney Türkistan'a girdi. Bu arada Pata-i Hisar ve Taşkorgan şehirleri Sovyet hava kuvvetlerince bombalanmaktaydı. Ardından Güney Türkistan'ın merkezi olan Mezar-i Şerif Gulam Nebi kuvvetlerinin eline geçti.

Diğer taraftan gerek Kâbil yönetiminin bir Tacik'in eline geçmiş olması ve gerekse Sovyetler Birliği destekli Gulam Nebi'nin Habibullah yönetimini devirmek için Güney Türkistan'da askeri bir harekât başlatmış olması İngiliz Sömürge yönetiminde büyük bir telaşa yol açmıştı. Gulam Nebi'nin başarılı olup Kâbil'i ele geçirmesi ve Amanullah Han'ı tekrar Afganistan tahtına geçirmesi durumunda Afganistan kaçınılmaz biçimde Sovyet hakimiyet alanına girmiş olacaktı. Dolayısıyla acilen yapılması gereken, geçmişte olduğu gibi, İngiliz destekli bir Peštu liderin Afganistan tahtına oturtulmasıydı. İktidar için uygun aday ise hazırды. Dürranilerin Muhammedzai grubundan Musahiban adlı etkin bir Peštu ailesinin üyesi ve devrik Kral Amanullah'ın kuzeni, 1919-24 yılları arasında ordu komutanı olarak görev yapmış, daha sonra iki yıl süreyle Paris'te büyükelçi olarak bulunmuş Eski Harbiye Nazırı Nadir Han. Fazla zaman kaybedilmedi ve Beççe-i Saqqa'nın iktidara gelişinden iki ay sonra, Mart 1929'da Nadir Han yaşadığı Fransa'nın Nice şehrinde Hindistan'a getirildi. 22 Mart günü güneydeki Peštu kabilelerinin liderlerinin katıldığı bir *Loya Jirga*, yani, aşiretlerin ileri gelenlerinden oluşan ulusal meclis düzenlendi. *Loya Jirga* Beççe-i Saka'nın iktidarının meşru olmadığına karar verdi. Böylece güneydeki kabilelerin ve daha da önemlisi İngiliz Hükümeti'nin desteğini arkasına alan Nadir Han'ın önü açılmış oluyordu. Nadir Han, kendisini destekleyen kuvvetlerle birlikte Hayber geçidinden geçerek Afganistan'a girdi ve Kâbil'e doğru ilerlemeye başladı.

Beççe-i Saka'nın iktidara gelişi Kâbil yakınlarında gözlem altında tutulan eski Buhara Emiri Alim Han ve Kuzey Afganistan'da sessizce bekleyen Basmacı liderleri için yeniden sahneye çıkma imkânı sağlamıştı. Yıllardan beri Kâbil'den çıkamayan Emir Alim Han Herat şehrine geçmiş ve orada Buhara ve Türkistan halkını Bolşeviklere karşı savaşmaya davet eden bir beyanname neşretmişti. Basmacı liderleri Türkmen Cüneyd Han ve Özbek Lakay İbrahim Beg'lerin kendisiyle birlikte olduğunu söylüyor ve yeni Afgan Kralı Habibullah Han'ın kendilerini destekliği

<sup>189</sup> Hakimiyet-i Milliye Gazetesi, 29 Nisan 1929

<sup>190</sup> NKVD: Narodny komissariyat vnutrennih del (İçişleri Halk Komiserliği)

<sup>191</sup> Agabekov, *OGPU: The Russian Secret Terror*, Hyperion, Londra, s. 108.

<sup>192</sup> Politbüro: političeskoye byuro, (Sovyetler Birliği'ndeki en üst karar organı)

propagandasını yayıyordu.<sup>193</sup> Habibullah Han iktidara gelir gelmez Güney Türkistan'daki Basmacı Liderlerinin bulundukları yerlerden ayrılmamaları yönündeki yasakları kaldırmıştı.

Yeni Kral Habibullah Han Basmacıların Amu Derya sınırını geçerek Güney Türkistan'a giren Sovyet destekli Gulam Nebi'ye karşı savaşmalarını istemekteydi. Bu amaçla Basmacıların etkinlerinden olan Lakay İbrahim Beg'i Kâbil'e çağırarak, Güney Türkistan'daki Türkistanlı muhacirlerden ve yerel halktan (Özbek – Türkmen) bir ordu oluşturarak kendisine bağlı kuvvetlerin komutanı Seyid Hüseyin'e destek vermesini istemişti. İbrahim Lakay Beg bu istek üzerine derhâl Lakay kabilesinden bir askerî kuvvet oluşturmuş ve Habibullah Han saflarında Sovyet destekli Gulam Nebi kuvvetlerine karşı savaşa katılmıştı. Asker miktarını yeterli bulmayan Seyid Hüseyin, İbrahim Lakay Beg ile görüşerek daha büyük bir askerî kuvvet oluşturmasını talep etti. Bunun üzerine İbrahim Beg bir Aksakallar Meclisi topladı ve savaşa katılmak için bu meclisten fetva istedi. *Aksakallar Meclisi*, daha önce gönderilen kuvvete ek olarak 400 Türkmen ve 500 Özbek'ten oluşan yeni bir askerî kuvvetin Seyid Hüseyin'in emrine verilmesini kararlaştırdı. Bu arada İbrahim Beg Faryab'da yaşayan Afganistan Türkmenlerinin ruhani lideri Halife Kızılayak ile de görüşmüş ve desteğini almış durumdaydı.

Diğer taraftan meşhur Basmacı liderlerinden Şir Muhammed Beg de eski komutanlarından Yusufcan Korbaşı'yı İbrahim Lakay'a yardım emek üzere görevlendirmişti. Böylece oluşturulan bu kuvvetler, Sovyet Birliği desteğinde Afganistan'a giren Gulam Nebi kuvvetlerine karşı yürütülen savaşa katıldılar. Türkmenistan'da uzun yıllar Sovyetlere karşı mücadele eden ve 1928 yılı haziranında Afganistan'a geçerek Herat bölgesine yerleştirilen Türkmen Kartalı unvanlı Cüneyd Han da Gulam Nebi'ye karşı Beççe-i Saqqa, yani Habibullah Han yönetimine destek veren Basmacılar arasındaydı. Ne yazık ki onun hastalanarak hayatını kaybetmesi üzerine yardımcısı Recep Kuli mücadeleyi sürdürecekti.

Beççe-i Saka'nın iktidara gelmesiyle yasaklardan kurtulan Basmacıların mücadelesi sadece Güney Türkistan'la sınırlı değildi. Aslında hemen hepsinde Amu Derya ötesine geçip vatanlarında bir bağımsızlık mücadelesi başlatmak arzusu vardı.<sup>194</sup> Bu dönemde Stalin tarafından başlatılan kolektivizasyon ve pamuk monokültürü politikaları Batı Türkistan Cumhuriyetlerinde de büyük rahatsızlıklara neden olmuştu. Bu gelişmeleri yakından takip eden meşhur Basmacı liderlerinden Fuzeyl Mahdum, Afganistan'daki olayların başlamasıyla birlikte, Kâbil'den Badahşan'a gitti. Bölgedeki adamlarını toplayarak, 1929'un Nisan ayında Darvaz yöresinden Türkistan'a girdi. Mahdum, Kala-i Humb, Tahvil Dara ve Garm şehirlerini ele geçirdi. Bölgedeki Sovyet yöneticilerini idam etti.<sup>195</sup> Duşanbe'ye saldırdı, fakat Kızıl Ordu karşısında yenilgiye uğradı.

<sup>193</sup> Fraser, *Alim Khan and the Fall of the Bukharan Emirate in 1920*, Central Asian Survey, Vol. 7, No:4, s. 21

<sup>194</sup> Abdullayev, *Central Asian Emigres in Afghanistan*, Part 2, s. 22

<sup>195</sup> Orta Asya uzmanı Fransız tarihçi Olivier Roy, *Yeni Orta Asya ya da Ulusların İmal Edilişi* başlıklı kitabında (Metis Yayınları, 2000, s. 84) Karategin, Darvaz ve Vahş bölgelerinde etkili olan tarikat önderi ve Basmacı lideri Eşan Sultan'ın Fuzeyl Mahdum tarafından, 1929 harekâtı sırasında yakalanarak idam edildiğini yazmaktadır. Roy'a göre bu olay, Fuzeyl Mahdum'un Garmlı olması sebebiyle, bölgedeki Kulyabiler ile Garmiler arasındaki kimlik ayrışmasında önemli rol oynamıştır. Fakat Eşan Sultan hakkında Roy tarafından aktarılan bilgiler yanlıştır. Eşan Sultan kardeşi ile birlikte, Enver Paşa'nın ölümünden sonra Doğu Buhara'daki Basmacılık hareketinin başına geçen Hacı Sami tarafından, 1923 yılında idam edilmiştir. Abdullah Recep Baysun, *Türkistan Millî Hareketleri* isimli kitabında Eşan Sultan'ın Ruslarla yazıştığının tespit edildiğini, bu nedenle Eşan Sultan ve kardeşi Eşan Süleyman'ın tutuklandığını, Hacı Sami Bey başkanlığında kurulan Aksakallar Meclisi'nde yargılandıklarını ve suçları sabit görülerek ertesi günü, Tavildara'daki evlerinin önünde idam edildiklerini yazmaktadır (s. 147). Hacı Sami, 1923 yılı

Yanında kalan az sayıda adamıyla birlikte Afganistan'a döndü ve Mezar-ı Şerif bölgesinde Beççe-i Saka'yı destekleyen kuvvetlere katıldı.<sup>196</sup>

Meşhur Basmacı Lideri Şir Muhammed Beg de benzer bir amaçla hareketlenmiş durumdaydı. Kardeşi Nur Muhammed Beg'i Güney Türkistan'da dağınık şekilde yaşamakta olan eski adamlarını toplamak üzere gönderdi. Yapılan plana göre Nur Muhammed Beg tarafından yönetilen kuvvetler Kuzey Afganistan bölgesinde toplanarak İbrahim Lakay Beg ile birleşecekler ve onun da desteğini alarak Sovyet Türkistan'ına geçeceklerdi. Hedef, Penc nehri üzerinden geçerek Kale-i Vanç bölgesine saldırmaktı. Fakat Şir Muhammed Beg tarafından oluşturulan bu kuvvet, İbrahim Beg Lakay'ın karargâhında ciddi kaygılar doğmasına sebep oldu. Nur Muhammed Beg'in İbrahim Lakay'ı oyuna getirerek tasfiye edeceği ve bölgedeki hareketi tek başına yöneteceği dedikoduları yayılmaya başlamıştı.

Söylentilerden etkilenen İbrahim Beg, kendisine destek vermek için gelen Nur Muhammed Beg'i tutukladı ve neredeyse bir yıl boyunca ayakları zincirli bir şekilde yanında taşıdı. Böylece Şir Muhammed Beg'in olası intikam teşebbüslerine karşı bir güvence sağlamış oluyordu. Daha sonraki yıllarda Nur Muhammed Beg, bu bir yıllık dönemi, hayatının en zor günleri olarak anlatacaktır.<sup>197</sup> Bu arada Osman Beg, Torakul Beg ve Eşan İsa isimli Korbaşlar da nispeten küçük gruplarla sınırı geçmişlerse de ciddi bir başarı kazanamadan geri dönmek zorunda kalmışlardır. Basmacıların sınır ötesi faaliyetleri sadece Afganistan ile sınırlı değildi. Cüneyd Han'ın ölümünden sonra mücadeleyi sürdüren Recep Kuli İran sınırından girerek Türkmenistan'da baskınlar yapmaya başlamıştı.

1929 yılı başlarında Kâbil'i ele geçirerek krallığını ilan eden Habibullah Han daha birkaç ay geçmeden ciddi sorunlarla karşı karşıya kalmıştı. Güney Türkistan'daki Türkler (Özbek, Türkmen), Tacikler ve Abdurrahman Han zamanında bu bölgeye yerleştirilen Gilzai Peştu kabileleri Habibullah Han'ın yönetimine sıcak bakmaktaydılar. Buna karşın güneydeki Peştu kabileleri ve Hazaralar yeni yönetime karşıydılar. Yıl ortalarına gelindiğinde Habibullah Han, güneyde İngiltere destekli Nadir Han kuvvetlerine, kuzeyde ise Mezar-ı Şerif'i ele geçiren Gulam Nebi kuvvetlerine karşı savaş verir durumdaydı.

Bu sırada devrik Kral Amanullah Han tahttan feragat ettiğini bildiren bir mektup yayınladı. Bu gelişme Güney Türkistan'da Amanullah Han'ı yeniden tahta geçirmek iddiasıyla Habibullah Han kuvvetlerine karşı mücadele yürüten Gulam Nebi'yi ve onu destekleyen Sovyetler Birliği'ni boşlukta bırakmıştı. İngiltere destekli Nadir Han'ın Güney Afganistan'daki şehirleri ele geçirmesi üzerine Sovyetler Gulam Nebi'yi geri çekti. Böylece Güney Türkistan'daki savaş sona ermiş oluyordu. Bu gelişmeler üzerine başlangıçta Habibullah Han'a destek veren Güney Türkistan'daki Gilzai kabileleri de Peştu dayanışması çerçevesinde yüzlerini Nadir Han'a döndüler. Beççe-i Saka

---

Temmuz ortalarında Ali Rıza Bey'e yazdığı mektubunda, "Gerimizde fitne ve fesada sebebiyet veren Eşan Sultan'ı idam ettim" demektedir. *Age*, s. 161.

<sup>196</sup> Hayit, *Basmacılar*, s. 297

<sup>197</sup> İngiliz Tarihçi Glenda Fraser, Basmacılarla ilgili olarak yaptığı ayrıntılı analizde, Şir Muhammed Beg'in 1929 yılında emrindeki kuvvetlerle Penc nehrini geçerek Kale-i Vanç bölgesine saldırdığını, fakat üstün Rus kuvvetleri tarafından mağlup edilerek geri çekilmek zorunda kaldığını yazmaktadır. Bu değerlendirme doğru değildir. Ne Şir Muhammed Beg'in hatıralarında ne de kardeşinin naklettiği hayat öykülerinde bu yönde herhangi bir bilgi mevcuttur. Nur Muhammed Beg'in oğlu Enver Beg babasının bir yıl boyunca Lakay İbrahim Beg'in yanında tutsak kaldığını, Amcası Şir Muhammed Beg'in ise Kâbil'den Güney Türkistan'a geçişine izin verilmediğini doğrulamaktadır.

yönetimine olan destek giderek azalmaktaydı. Nihayet, 1929 yılının Ekim ayında, Nadir Han'a bağlı İngiliz destekli Peştu kuvvetleri Kâbil'i ele geçirdiler ve Nadir Han kral ilan edildi. Yeni kral kardeşi Serdar Haşim Han'ı başbakan, diğer kardeşi Serdar Şah Mahmud'u savaş bakanı ve başkomutan yapmış, Amanullah Han'ın tahtını kaybetmesine sebep olan bütün reformları durdurmuştu. Beççe-i Saqqa ise kendi bölgesi olan Kuh-i Damani yöresine kaçmıştı. Bir süre sonra, yeni kralın kendisini affedeceği sözünü vermesi üzerine teslim oldu. Fakat Nadir Şah sözünü tutmayacak ve Beççe-i Saqqa'yı 3 Kasım 1929 tarihinde idam ettirecekti.

### **Güney Türkistan'da Basmacı savaşları**

1928-29 yılları boyunca Afganistan'da gelişen ve bazı yazarlar tarafından Saqqavi Devrimi olarak tanımlanan olaylar ve sonuçları özellikle Güney Türkistan'ın geleceği açısından çok belirleyici olacaktı.

Lakay İbrahim Beg liderliğindeki Özbek Lakay kabilesi 1926 yılında Güney Türkistan'a geçtiğinde Sovyet sınırına yakın Aliabad ve Aktepe kışlaklarına yerleştirilmişlerdi.<sup>198</sup> Beççe-i Saqqa'nın tasfiye edilmesinden sonra onun destekçilerinden bir grup Aliabad kışlağına gelerek İbrahim Beg'e sığındılar. Bunun üzerine Nadir Şah yönetimi, İbrahim Lakay'a bir ultimatoma göndererek yanına sığınan Beççe-i Saqqa taraftarlarını teslim etmesini istedi. Ayrıca Lakay kabilesi mensuplarının ellerindeki silahları resmî makamlara teslim etmeleri isteniyordu. İbrahim Beg her iki talebi de reddetti. Tam bu esnada kimsenin beklemediği bir olay oldu. 1930 yılı haziran ayı içerisinde Sovyet birlikleri büyük bir hızla Amu Derya'yı geçtiler ve Afganistan'ın 60 kilometre kadar içerisine girerek Aliabad ve Aktepe kışlaklarına hücum ettiler. Saldırımı zamanında haber alan İbrahim Beg ve adamları Kızıl Ordu'yla çatışmamak için kışlakları boşaltmışlardı. Sovyet askerleri her iki yerleşim yerini de tahrip ederek, aynı gün içerisinde geri çekildiler.

Bu olay Nadir Han yönetimini çok ürkütmüştü. Artık, Afganistan'ın kuruluşundan bu yana Kâbil hükümetlerince bir türlü kontrol altına alınamayan Güney Türkistan'da düzeni sağlamak ve bu bölgede faaliyet gösteren Basmacı gruplarını dağıtmak kaçınılmaz bir zorunluluk hâline gelmişti. Basmacıların Kuzey Afganistan'daki üslerinin kontrol altına alınamaması ve sınır ötesi faaliyetlerine devam etmeleri hâlinde Sovyetler Birliği'nin ciddi bir askerî harekâta girişmesi ihtimali ortaya çıkmıştı. Fakat Nadir Han henüz bütün ülkede tam olarak hâkimiyet sağlayamamıştı ve yeterli donanımda askerî bir kuvvete de sahip değildi. Bunun üzerine eski Buhara Emiri Said Alim Han'ı devreye sokmaya karar verdi.

Alim Han bir mektup yazarak, Nadir Han adına, Lakay İbrahim Beg'i Kâbil'e davet etti. Davete icabet etmediği takdirde kendisiyle bütün ilişkisini keseceğini de bildirmişti. Başkentte gittiği takdirde başına neler geleceğini iyi bilen Lakay İbrahim Beg teklifi reddederek şunları yazdı:

*"Bana 7 yıl boyunca Sovyetler karşı savaşmamı emrettiniz. Ben kendi kuvvetlerimle ve paramla bu mücadeleyi sürdürdüm. Bana her türlü yardımı yapacağınıza dair sözler verdiniz. Ne yazık ki hiçbirisi gerçekleşmedi. Sonunda yenildik. Şimdi sizden destek bulabilir miyim? Hayır, Kâbil'e*

---

<sup>198</sup> Kışlak: Kırsal yerleşim merkezi, Köy

*gelmeyeceğim. Eğer padişah (Nadir Han Y.N.) adamlarımla birlikte Afganistan’da kalmama izin verirse, sakın bir hayat sürdüreceğim ve çiftçilik yapacağım.”*<sup>199</sup>

Gerçekten Nadir Han’ın İbrahim Lakay’ı affetmeye hiç niyeti yoktu. Aslında, Beççe-i Saka’ya destek verdikleri için, Güney Türkistan’daki yerli ve muhacir Türkistanlıların, Basmacıların ve Taciklerin tamamının cezalandırılması gerektiğini düşünüyordu. Fakat elinde henüz güçlü ve düzenli bir ordu yoktu. Bu nedenle, bir süre için, Peştu kabilelerini silahlandırarak bölgeye göndermeye karar verdi. Peştu kabile milislerine Özbek ve Tacikleri yağmalama, kaçırma ve katletme izni verilmişti. Böylece Hükümet desteğindeki silahlı Peştu grupları bölgedeki muhacir yerleşim bölgelerine saldırılara başladılar.<sup>200</sup>

İbrahim Beg az sayıdaki adamlarıyla bu Peştu kabile milis çetecilerine karşı mücadele etmeye çalışıyordu. Kendisi o günlerle ilgili olarak şunları söylemektedir:

*“Nadir Han, savaş sırasında yaralanan ve ölen Peştolara herhangi bir tazminat ödemeyecekti. Fakat yaşayanlar yağmalama hakkına sahiptiler. Muhacirlerden ele geçirdikleri tüm mallara ve mülklere sahip olabileceklerdi. Neyi istiyorlarsa alabileceklerdi. Bu silahlı gruplar herhangi bir kurala tabi değillerdi. Her şeyi yağmaladılar ve el koydular. Bu sebeple bölgemdeki muhacirler benim tarafımda oldular ve bu Afgan çetecilerine karşı başarılı bir şekilde savaşabildim.”*<sup>201</sup>

1930 yılı boyunca devam eden bu baskı ve terör uygulaması halkı canından bezdirmişti. İmam Sahip şehrinde görev yapan bir din adamı tarafından Nadir Han’a yazılan ve bugün Afganistan Millî Arşivi’nde bulunan bir mektup, durumu çok iyi özetlemektedir:

*“İnsanların hayatı tehlikede, Vezir Mesud ve Jadranlar (Peştu kabileleri) ateş etmiyorlar, sadece yağmalyorlar. Bütün Katağan bölgesinde ve Badahşan’ın yarısında binlerce rupyelik soygun yaptılar. Hâlâ tatmin olmadılar. Sıradan insanların mülklerine giriyorlar, evlerini tahrip ediyorlar ve mallarına el koyuyorlar. Utanmaları ve Tanrı korkuları yok. Kışlaktan kışlağa geçiyorlar ve yakıp yıkıyorlar. Ölmekten korkan insanlar oturdukları yerleri terk etmek zorunda kalıyorlar... Tanrı aşkına, vezirden ve bu kabilelerden bu kötülükleri durdurmalarını isteyin. Kötülükten ve zarar vermekten başka hiçbir şey yapmadılar. Onlara kötülüklerini durdurmalarını söyleyin. Ayıp onlara... Özbeklerle diğerleri arasında barışın sağlanmasına izin verin.”*<sup>202</sup>

Aradan geçen bir yıl içerisinde Nadir Han ülkenin güney bölgelerinde devam eden çatışmaları bitirmiş ve Güney Türkistan dışında kalan yerlerde tam kontrolü sağlamıştı. Bu arada kendisine bağlı düzenli bir ordu oluşturmuştu. Şimdi sıra Güney Türkistan’da kontrolü sağlamaya ve başta Lakay İbrahim Beg olmak üzere Basmacıları tasfiye etmeye gelmişti. Bu konuyla ilgili olarak kardeşi, Harbiye Veziri Şah Mahmud’u görevlendirdi.

Serdar Şah Mahmud, 1931 yılı başlarında büyük bir askerî kuvvetle Hindukuş Dağları üzerinden Kuzey Afganistan’a geçti. Bundan sonraki gelişmeleri Afgan Tarihçisi Ghobar şöyle anlatmaktadır:

<sup>199</sup> Abdullayev, *Central Asian Emigres in Afghanistan*, Part 2, s. 23.

<sup>200</sup> Sadr, *Negotiating Cultural Diversity in Afghanistan*, (e book), s. 120

<sup>201</sup> Age. s. 23

<sup>202</sup> Age. s. 24

*“Sekiz ay içinde (Aralık 1930 - Temmuz 1931), Şah Mahmud, savunma bakanı ve kralın kardeşi olarak, başkentteki monarşi kadar güçlü bir kurum yarattı. Bu kurum, hiçbir yargılama olmadan, Hanabad'daki yeni inşa edilen hapishaneleri, kadınlar da dahil olmak üzere, yüzlerce masum ve suçlu insanla doldurdu. Kırbaçlar, sopalar ve diğer işkence aletleriyle dolu bir işkence evi inşa etti ve özel infazlar gerçekleştirdi. Yerel halk, paralı askerlerin ve düzenli kuvvetlerin masraflarını ödemek zorunda bırakıldı. Gardiyanlar, Saray Cemşid Han hapishanesindeki tutuklu kadınlara tecavüz etmekteydi. Amanullah rejimi tarafından yasal olarak yasaklanan zincirler ve prangalar (sadece bir katil tek ayağından zincirlenirdi) artık mahkumların boyunlarına ve ayaklarına geçiriliyordu. Katağan vilayetinin tümü kanun kaçağı İbrahim Bey'in günahları yüzünden cezalandırılıyordu...”*<sup>203</sup>

Artık Afgan ordusu ile Lakay İbrahim Beg arasındaki savaş resmen başlamıştı. İbrahim Beg, Sovyetlere karşı uyguladığı sürpriz saldırılar şeklindeki vur kaç taktiğini Afgan ordusuna karşı kullanmaktaydı. 2500 kişilik kuvvetini yüzer kişilik gruplar hâlinde bölmüştü. Bu gruplar sayıca kendilerinden çok üstün hükümet kuvvetlerini kolayca alt edebilmekteydiler. Mesela Hazarbağ bölgesinde iki yüz kişilik bir atlı grubu, beş yüz kişilik bir hükümet kuvvetini dağıtmış ve bütün silahlarını ele geçirmişti. Katağan bölgesindeki mücadelelerde İbrahim Beg sadece yetmiş adamını kaybetmişken Afgan ordusunun kayıpları 2.500'e ulaşmıştı. Özellikle Katağan bölgesinde yaşayan yerli Özbekler, muhacirler tarafından sürdürülen bu mücadeleye ciddi destek vermektedirler. İbrahim Beg bu desteğin sebebini 60 yıl önce Afganlar tarafından vahşi bir şekilde yenilmiş olmalarına bağlamaktadır.

Nadir Han'ın kardeşi Serdar Şah Mahmud'un bölgede gerçekleştirdiği katliamlar bu dönemin canlı şahidi Cemşid Şule tarafından şöyle aktarılmaktadır:

*“Şah Mahmud ağabeyi Kral Nadir tarafından Lakay İbrahim Bey'i yakalamak ve kabilesini de cezalandırmakla görevlendirilmişti. Ancak bölgedeki Özbekler Lakay İbrahim'i kollamakta ve ailesinin bulunduğu yeri söylememekteydiler. Şah Mahmud bütün bu insanları cezalandırdı. Gençleri öldürdü veya hapsetti. Yaşlıları ise evlerinden göçe zorladı. Sonuç olarak İbrahim Beg yakalanamadı ve halk katliama uğramaya devam etti.”*<sup>204</sup>

Savaş genişledikçe yeni katılımlar olmaktadır. Kugan Bek, Molla Haldar ve Molla Cora gibi bazı isimler, kendi gruplarını oluşturarak mücadeleye katılmışlar, Yengi Kala ve Yulca şehirlerini ele geçirerek Rustak garnizonundaki silahlara el koymuşlardı. Bu arada eski Darvaz Bey'inin oğlu Gulam Hasan, Badahşan bölgesinde silahlı bir grup oluşturmuştu. Amacı Sovyetler Birliği ile Afganistan arasında bölünen Darvaz bölgesini birleştirmekti. Sınırı geçerek Sovyetler tarafında kalan Darvaz bölgesine girdi ve Sovyet kuvvetlerine baskınlar yapmaya başladı. Fakat bir süre sonra Kızıl Ordu tarafından yenildi ve kuvvetleri dağıtıldı.

Nadir Şah yönetimi, Lakay İbrahim Beg ve destekçilerine karşı sürdürdüğü savaş sonuçlandırmak konusunda kararlıydı. Bunun için, Lakay'a bağlı Özbek savaşçıların kesik başını bölgesel otoritelere getirerek teslim eden herkese para ödülü verilmesi de dâhil, akla gelebilecek bütün yöntemler denendi. Türkistanlı muhacir gruplara karşı yürütülen bu kanlı savaş süresince çok sayıda masum insan katledilmişti. Zira Peştü milisler, savaş ortamının yarattığı fırsattan istifade

<sup>203</sup> Ghobar, *Afghanistan in the Course of History*, Vol. 2, s. 62

<sup>204</sup> Şule, *Cemşid, Cihat-ı Millet-i Buhara ve Hevadis-i Lakay Der Şimal-i Hindukuş*, s. 188 (Burget 147'den nkl.)

ederek, sadece muhacir Türkistanlılara karşı değil, bölgedeki yerli Özbek, Tacik ve Türkmenlere karşı da baskınlar düzenlemekte, yerleşim yerlerini yağmalamakta ve karşı çıkanları öldürmekteydi.<sup>205</sup>

1931 yılının mart ayı ortalarında üstünlük Afgan hükümet birliklerine geçmişti. İnsan kaynağı ve lojistik yetersizlik nedeniyle savaşı daha fazla sürdüremeyeceğini anlayan Lakay İbrahim Beg, Sovyet tarafına geçme kararını verdi. Sovyet yetkileriyle yapılan görüşmelerde, silahlarını teslim etmek şartıyla geçmesine izin verileceği bildirilmişti. Ailelerin daha önce gönderilmesine karar verildi. 30 Mart sabahı Amu Derya'dan geçiş başladı. Bin kadar aile (yaklaşık 5000 kişi) Sovyetlere geçebildi. Bir kısmı ise Afgan sınır muhafızlarının ateşi altında hayatlarını kaybettiler. Sovyet tarafına geçen aileler OGPU tarafından kontrol altına alındılar ve iç bölgelere gönderildiler.<sup>206</sup>

Bir hafta kadar sonra, 3 Nisan günü, İbrahim Lakay Beg ve adamları aynı yerden sınırı geçmek üzere Amu Derya kıyısına geldiler. Sovyet yönetimi ise verdiği sözü tutmak niyetinde değildi. Lakay İbrahim Beg ve adamları karşı kıyıya geçer geçmez onları tutuklamak istediler. Çıkan çatışma sonrasında on kadar adamını kaybeden İbrahim Beg Türkistan içlerine doğru ilerledi. Yaklaşık 3 ay kadar süreyle Sovyet kuvvetleriyle çatışmayı sürdürdü. Nihayet 12 Haziran günü, Akbaş Tau bölgesinde, 4000 kişilik bir Kızıl Ordu birliği ile çatışmaya girdi. Bu savaşta 974 savaşçısını kaybetti ve kendisi de yaralandı. 23 Haziran günü Kafirnihan ırmağını geçmek isterken Sultanov yönetimindeki bir OGPU grubu tarafından yakalandı ve ertesi günü Taşkent'e gönderildi. Sorgulanması ve yargılanması yaklaşık bir yıl kadar devam etti. Ölümüne mahkûm edilen Lakay İbrahim Beg, 31 Ağustos 1932 günü idam edildi. Bu inatçı liderin ölümü Türkistan'daki Basmacılık ruhunun da sonu gibiydi.

Şir Muhammed Beg, 1929 yılında, kardeşi Nur Muhammed Beg aracılığıyla Türkistan'a yönelik son bir girişimde bulunmuş fakat İbrahim Lakay Beg'in engellemesi sebebiyle başarılı olamamıştı. Aslında bu başarısızlık iki kardeşin hayatlarının kurtulmasını sağladı. Zira, iç savaştan galip çıkarak Afganistan yönetimini ele geçiren Nadir Han, İbrahim Beg Lakay'ın düşmanları olarak gördüğü bu iki kardeşe ılımlı davranarak, eski konumlarını muhafaza etmelerine göz yumacaktı. Afgan hükümeti ile Basmacılar savaşından sonra Basmacı liderlerinden bazıları izlerini kaybettirerek Afganistan'da kalmaya devam ettiler. Fuzeyl Mahdum ve Turabbek gibi Basmacı liderleri Sovyet ajanlarınca Sovyetlere kaçırılarak idam edilmişlerdir. Yusuf Korbaşı, Sultan Bek, Canıbek Kadı, Hacı Parpı gibi bazı isimler ise Doğu Türkistan'a geçmişler ve 1932'den itibaren başlayan Doğu Türkistan Bağımsızlık Hareketi'ne katılmışlardır. Türkiye'ye gidenlerden Mamur Niyazi, Hemrahkul Beg ve Acil Beg ise 1926'dan sonra İstanbul'da başlatılan *Türkistan Millî Birlik Hareketi* çalışmalarına katılacaklardır.

<sup>205</sup> Şahrani, *Resisiting Taliban and Talibanism in Afghanistan*. Perceptions, December 2000, s. 130.

<sup>206</sup> OGPU: Obyedinyonnoye gosudarstvennoye političeskoye upravleniye (Tüm-Birlik Devlet Siyasi İdaresi)

## Sonuç

### Güney Türkistan'ın Sonu

İbrahim Lakay Beg'in başını çektiği Basmacılar savaşının bitişi Nadir Han yönetiminin Güney Türkistan'da sürdürdüğü şiddetin ve katliamların sonlanması anlamına gelmiyordu. Özbek İbrahim Lakay Beg'in Taşkent'te idam edilişinin haberini Hanabad'a kutlamalarla karşılayan Mahmud Şah mücadele dönemindeki uygulamalarını acımasızca sürdürmekteydi.

Tanınmış Afgan Tarihçi Ghobar Güney Türkistan halkı üzerindeki etkileri 1970'lere kadar devam edecek olan baskı ve şiddeti örnekleyen bazı olayları şöyle aktarmaktadır:

*“Ancak sorun o kadar basit değildi. İbrahim Beg'in isyanı kuzey halkının bastırılmasına yol açtı ve Hindukuş sıradağları tarafından bölünen kuzey ve güney eyaletleri arasında kızgınlık ve düşmanlık yarattı. Şah Mahmud bölgedeki tüm yıkıcı faaliyetlerini Afganlar ve Afgan olmayanlar adı altında Paktia'dan gelen Peştu paralı asker güçleriyle gerçekleştirdi. Kuzeyde etnik bölünmenin ve ulusal ayrışmanın en yıkıcı tohumunu ekti ve bu tohumlar daha sonra Muhammed Gül Han tarafından büyütüldü.*

*Şah Mahmud, İbrahim Bey'i desteklemekle suçlananlara işkence etti. Kadın mahkumları, yabancı muhafızların gözetimi altında Saray-ı Cemşid Han hapishanesine yerleştirdi ve mahkumlara tecavüz edilmesine izin verdi. Bir gün seccadesi üzerinde dua ederken önüne 31 mahkûm getirildi. Parmak işaretiyle mahkûmların derhal kurşuna dizilmesini emretti. Daha sonraki gün Şah Mahmud'un özel sekreteri Mirza M. Yusuf, Hanabad'da 700'den fazla kişinin idam edildiğini açıkladı. Bütün bu trajik olaylarda tutuklanan mahkûmların bir kısmı öldürüldü, bir kısmı Hanabad'daki hapishanelere konuldu, birçoğu da zincirlenerek Kâbil'e gönderildi.*

*Şah Mahmud, çocukları, kadınları ve yaşlı tutuklularla birlikte bin Türkmen ailesinin Hanabad'dan Kabil'e dinlenmeden günde iki menzil (bir menzil bir günlük yürüyüş) yürütülerek götürülmesini emretti. Yolda durmalarını önlemek için arkalarında bir Jadrani kabile paralı asker birliği vardı. Sıcak ve uzun yolculuk nedeniyle, yaşlı tutuklular ilk gün bir menzilden fazla yürüyemediler. Bir kuryenin tutukluların bir menzilden fazla yürüyemeyeceğini bildiren mesajı üzerine Şah Mahmud günde 20 mil seyahat etmek zorunludur, bunu yapamayan herkes öldürülmelidir” cevabını verdi. Ertesi gün İkinci menzile başlamadan önce, üç hasta ve yaşlı adam yere yığıldı. Birlik subayı, Şah Mahmud'un emrine uyararak milislere üç adamı da kurşunlattı ve onları dayanamayacakları acıdan kurtardı.*

*Şah Mahmud'dan yüzyıllar önce, Cengiz Han, Semerkant'a yürürken, vatandaşlarını öldürmeye zorlanan yerli paralı askerlere Moğol ordusunun önünde yürümelerini ve geride kalanların öldürülmesini emretmişti. Bu iki emir arasındaki fark Moğol Hakanının on üçüncü yüzyılda mağlup ettiği yabancı bir halka karşı böyle bir emir vermiş olmasıdır. Şah Mahmud ise artık yok olmuş bu Moğol geleneğini yirminci yüzyılda kendi vatandaşlarına karşı yeniden canlandırmıştı. Bin bir güçlkle Kâbil'e ulaşabilen mahkûmların bir kısmı hapishanelere konulurken büyük bir kısmı, Şah Mahmud da dahil olmak üzere, büyük arazi sahiplerinin çiftliklerine köle işçi olarak dağıtıldı.”<sup>207</sup>*

<sup>207</sup> Ghobar, *Afghanistan in the Course of History*, Vol. 2, s. 63-64

Nadir Han Basmacı isyanının bastırılmış olmasından çok memnundu. Paralı Peştü milislerce desteklenen Afgan ordusunun birkaç bin kişilik Basmacı gücüne karşı elde ettiği başarıyı büyük bir zafer olarak kabul etmekteydi. Milisleri bizzat sarayında kabul ederek ödüllendirdi. Hayatını kaybeden jadran milislerinin ailelerine ödenek bağlandı. Ayrıca savaşta yararlılık gösteren askerlere ve subaylara dağıtılmak üzere “Katağan İsyanı Zafer Madalyası” yaptırmıştı. Sarayda yapılan bir törenle bu madalyaları taktı.

Ancak Güney Türkistan’ın kötü kaderi burada sonlanmamıştı. Nadir Han 1932 yılında Güney Türkistan vilayetlerinin hepsini idare etme yetkisiyle Muhammed Gül Han’ı Baş Vali olarak tayin etti. Muhammed Gül Han daha önce Güney Afganistan vilayetlerinde etnik ve dilsel ayrımcılıkları körüklemek suretiyle Kâbil iktidarının kontrolünü sağlamış bir valiydi. Şimdi kendisinden istenen bu böl ve yönet politikasını Güney Türkistan’da gerçekleştirmesi idi.<sup>208</sup> Bunun başarılabilmesi için ön şart Güney Türkistan’a Peştü göçünün sağlanmasıydı. Muhammed Gül Han Emir Abdurrahman döneminde yapıldığı gibi ülkenin doğu bölgelerindeki Peştü aşiretlerinden, Güney Türkistan’ın zirai üretim açısından verimli bölgelerine yerleştirilmek üzere, bir göç başlattı. Böylece Güney Türkistan’daki Özbek, Türkmen, Tacik, Aymak gibi Peştü olmayan grupların azınlık durumları daha da derinleştirilmiş olmaktaydı.

Diğer taraftan Vali Muhammed Gül merkezi hükümetin Peştü olmayan etnik gruplar üzerine yürüttüğü siyasi ve kültürel ayrımcılık politikasını uygulamaya koymuştu. Bu politika ile etnik gruplar arası ayrışma derinleşmekte, çatışmalar yoğunlaşmaktaydı. Yönetimin Peştü yanlısı tutumu nedeniyle de bu çatışmalarda haklı ve kazançlı çıkanlar daima Peştular oluyordu.

Yönetimin Peştü yanlısı tutumu o noktaya gelmişti ki Peştü toprak sahipleri veya idareciler Özbek köylülerinin arazilerine veya sürülerine el koyabiliyorlar, yasal mercilere şikâyet edilmeleri halinde şiddet uygulayıp şikayetçileri öldürtebiliyorlardı.<sup>209</sup> Yerel yöneticilerin azınlıktaki etnik gruplara karşı uygulanan baskı ve şiddete göz yummaları çoğunluğu elinde tutan Peştular arasında bir cezasızlık kültürünün doğmasına yol açmıştı. Bu politikanın bir ayağı da azınlıkların idari kadrolara girmelerine ve ekonomik kaynaklara ulaşmalarına imkân verilmemesiydi. 1930’lardan itibaren onlarca yıl devam edecek olan bu politikalar başta Özbek ve Türkmenler olmak üzere Güney Türkistan’daki azınlıkların Peştü çoğunluğun baskısı altında ikinci sınıf halk kitleleri haline dönüşmelerine yol açacaktı.

1933 yılı aralık ayında Kral Nadir Han uğradığı bir suikast sonucu hayatını kaybetmiş ve yerine 19 yaşındaki oğlu Muhammed Zahir Şah geçmişti. Fakat ülkeyi idare eden güç amcası Başbakan Muhammed Haşim Han idi. Haşim Han kardeşleri Nadir Şah ve Şah Mahmud Han’a göre etnik azınlıklara daha toleranslıydı.<sup>210</sup> Dolayısıyla Haşim Han döneminde Güney Türkistan’daki baskı ve ayrımcı politikalar devam etmekle birlikte Şah Mahmud tarafından uygulanan şiddet ve katliam uygulamaları söz konusu olmayacaktı. Haşim Han’ın bu ılımlı politikası nedeniyle Afganistan 1933 yılında Kaşgar’da kurulan Birinci Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti’ne silah ve malzeme yardımıyla bulunmuş, Afgan gönüllülerin Doğu Türkistan’a gitmesine izin vermiştir. Bu gönüllülerin Doğu Türkistanlılarla birlikte Yarkent ve Kaşgar’da Çinlilere karşı yapılan savaşlara

<sup>208</sup> Age. s. 65

<sup>209</sup> Tapper, *Ethnicity and Class: Dimensions of Conflict (Revolutions and Rebellions in Afghanistan)*, s. 242-243

<sup>210</sup> Fryser-Tytler, *Afghanistan*, s.243-244

katıldıkları bilinmektedir. Kuşkusuz bu gönüllülerin neredeyse tamamı Türk kökenli Afgan vatandaşlarıydı.

Afganistan'ın 1934'te Türkiye'nin öncülüğüyle Birleşmiş Milletler Üyesi olması ve 1937 yılında yine Türkiye'nin öncülüğünde Tahran'da kurulan Sadabat Paktının üyesi olması iç politikasında etnik azınlıklara karşı uygulanan baskı ve ayrımcılık düzeyinin aşırılaşmamasını sağlayacaktı. Fakat kültürel ayrımcılık bütün şiddetiyle devam ediyordu. 1936 yılında çıkarılan bir yasayla Peştuca milli dil olarak ilan edildi. Milli marş ve milli para bu dilde düzenlendi. Ayrıca Tacikçe veya Türkçe yerleşim yerlerine Peştuca isimler verildi.<sup>211</sup>

İkinci Dünya Savaşı döneminde Afganistan tarafsız kalmasına rağmen yine büyük güçlerin çatışma alanı haline dönüşmüştü. Almanya, Japonya'nın da desteğiyle Güney Türkistan'da bir süredir sessizliğe çekilen Basmacıları ve 1930'lu yıllara kadar Sovyetler Birliği'nden göç eden Türkistanlı muhacirleri örgütleyip destekleyerek Sovyetler Birliği'ne karşı bir cepheleşme oluşturmak arzusundaydı. Bu gelişmelerin erken dönemde farkına varan İngiltere ve Sovyetler Birliği Afgan Hükümetine baskı yaparak diplomatik misyonlar hariç bütün Alman ve Japon vatandaşlarının Afganistan'ı terk etmelerini sağladılar.<sup>212</sup>

Savaşın bitiminde Haşim Han'ın yerine Şah Mahmud Han başbakan olmuştu. Şah Mahmud hükümeti Afgan milliyetçiliği ve azınlıklara yönelik etnik ayrımcılık ve baskı politikalarını yeniden gündeme getirecekti. Savaş sırasında kurulmuş Afganistan Tarih Kurumu (1942) ve çıkarılan Aryana Ansiklopedisi gibi yayınlar Afgan milliyetçiliğini iki temel üzerine oturmasını sağladılar. Bunlar Aryan Irk Milliyetçiliği ve Afgan tarihinin merkezine Peštu etnisitesinin yerleştirilmesi şeklindeydi. Bu tarih anlayışına göre Aryanlar üstün ırktı ve Peštu'lar Aryan kökenliydi. Aryanlar ilk devletlerini M.Ö. 3500-1500 yılları arasında Belh bölgesinde kurmuşlar daha sonra Hindistan ve İran'a yayılmışlardı.<sup>213</sup> Böylece Peštu merkezli tarih yazımı ile Güney Türkistan'daki uzun süreli Türk hakimiyeti yok varsayılmakta, 19. Yüzyıldan önce bu bölgede hiçbir Peštu varlığı olmadığı halde sanki tarih boyunca bölgeyi Peştular yönetmiş gibi bir algı yaratılmaktaydı.<sup>214</sup> Bir ulus devlet olarak Afganistan tarihini Durrani imparatorluğu ile özdeş kabul etmek suretiyle Özbek, Türkmen, Tacik, Aymak, Hazara, Beluci, Paşai gibi Peštu olmayan etnik gruplar görünmez hale getirilmişlerdi.<sup>215</sup> Şah Mahmud hükümeti 1947 yılına kadar okullarda bütün derslerin Peštu dilinde okutulması, ayrıca okullarda ve iş yerlerinde Peştuca konuşulması gibi kararlar almıştı.<sup>216</sup>

Bu arada Şah Mahmud Hükümeti 1946 yılında Sovyetler Birliği ile görüşmeler yaparak geçmiş antlaşmalarda açık kalan Afgan-Sovyet sınır sorunlarını çözüme kavuşturmuştu. Bu antlaşmanın imzalanmasından sonra Afgan Hükümeti Güney Türkistan'ı ilgilendiren çok önemli bir karara imza attı. 1855 yılından itibaren varlığını sürdüren Mezar-ı Şerif merkezli Türkistan Vilayetini

<sup>211</sup> Sadr, *Negotiating Cultural Diversity in Afghanistan*, s. 12

<sup>212</sup> Andican, *Cedidizm'den Bağımsızlığa hariçte Türkistan Mücadelesi*, s. 449-454

<sup>213</sup> Sadr, *Negotiating Cultural Diversity in Afghanistan*, s. 97

<sup>214</sup> Barfield, *Afghanistan: A Cultural and Political History*, s.11

<sup>215</sup> 2004 yılında onaylanan anayasanın 4. Maddesine göre Afganistan'da 14 etnik grubun varlığı kabul edilmiştir. Bunlar Peštu, Tacik, Hazara, Özbek, Türkmen, Beluci, Paşayi, Nuristani, Aymaq, Arab, Kırgız, Kızılbaş, Gujur ve Brahui şeklinde sıralanmaktadır.

<sup>216</sup> Kamgar, *Afganistan Maarifi*, s.47

(ولایت ترکستان) lağvetti. Alınan bu karar gereği Afgan Türkistan'ı ifadesi haritalardan da çıkarılacaktı. Böylece bu tarihten itibaren Güney Türkistan tarih sahnesinden silinmiş oluyor, onun yerini Kuzey Afganistan almış oluyordu.

## KAYNAKÇA

### KİTAPLAR

Adamec, Ludwig W., *Afghanistan 1900-1923: A Diplomatic History*, University of California Press, Los Angeles, 1967

Adamec, Ludwig W., ed., *Historical and Political Gazetteer of Afghanistan IV: Mazar-i-sharif and North-Central Afghanistan*, Akademische Druck-u. Verlagsanstalt, Graz, 1979

**Agabekov**, George, *OGPU: The Russian Secret Terror*, Hyperion, London, 1929

Andican, A. Ahat. Ceditizmden Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi, Emre Yayınları, İstanbul, 2003

Andican, A. Ahat, *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye ve Orta Asya*, Doğan Yayınları, İstanbul, 2009

Atatürk'ün Milli Dış Politikası, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1981

Bademci, Ali, *Korbaşılar*, Kutluğ Yayınları, İstanbul, 1965

Bayur, Hikmet, *XX. Yüzyılda Türklüğün Tarih ve Acun Siyaseti Üzerindeki Etkileri*, TTK Yayınları, Ankara, 1977

Barfield, Thomas. *Afghanistan: A Cultural and Political History*. Princeton, NJ: Princeton University Press. 2010

Baysun, Abdullah Recep, *Türkistan Milli Hareketleri*, İstanbul, 1943

Burnes, Alexander, *Travels into Bokhara. Being an account of a Journey from India to Cabool, Tartary and Persia. Also, narrative of a Voyage on the Indus from the Sea to Lahore*. (1 ed.) John Murray, London 1834

Buttino, Marco. *Study of the Economic Crisis and Depopulation in Turkestan, 1917-1920*, Central Asian Survey, Vol.9, No:4, s. 59-74

Çakıröz, Raci, *Çarlık ve Bolşevik Rusya'da 10 Yıl, 1914-1923*, Belge Yayınları, İstanbul, 1990

Dupree, Louis, *Afghanistan*, Princeton University Press, Princeton-New Jersey, 1980

Elphinstone, Mountstuart, *An Account of the Kingdom of Caubul*, Oxford University Press, London, 1974

Fayz Muhammad Kâtib Hazarah, *Siraj-al-Tawarikh*, (The History of Afghanistan, Terc. R.D. McChesney), Brill, Leiden-Boston, 2013

Forster, George, *A Journey from Bengal to England, through Northern Part of India, Kashmere, Afghanistan, and Persia, and into Russia, by the Caspian Sea*, R. Faulder, London, 1798

Fraser-Tytler, William, K., *Afghanistan, A Study of Political Developments in Central Asia*, Oxford University Press, London, 1950

Ghobar, Mir Gholam Mohammad, *Afghanestan in the Course of History*, Vol.2, Hashmat K. Gobar, Virginia, 2001

- Halil Paşa (Kut), *Bitmeyen Savaş*, Yaylacık Matbaası, İstanbul, 1972
- Hamilton, Angus, *Afghanistan*, William Heinemann, London, 1906
- Hayit, Baymırza, *Basmacılar*, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1997
- Holdich, Thomas H., *Political Frontiers and Boundary making*, Macmillan and co. London, 1916
- Hopkins, B.D. *The Making Modern Afghanistan*, Palgrave Macmillan, London, 2012
- Jalali, Ghulam Jailani, *Nama-yi Ahmad Shah Baba ba Nam-i Sultan Mustafa Salas Usmani*, Kitabhane-i Danish, Peşaver, 2004
- Kakar, Hassan M., *A Political and Diplomatic History of Afghanistan 1863-1901*, Brill, Leiden-Boston, 2006
- Kakar, Hassan M., *Afghanistan, a study in internal political development 1880-1896*, Kabul, 1971
- Kamgar, C, *Afganistan Maarifi*, Meyvend Yayınevi, Kâbil, 2003
- Kaushik, Devendra, *Central Asia in Modern Times, A History From The Early 19.th Century*, Progress Publishers, Moscow, 1970
- Karabekir, Kâzım., *İstiklâl Harbimizde Enver Paşa ve İttihat Terakki Erkânı*, Tekin yayınevi, Ankara, 1993
- Lal, Mohan *The Life of Amir Dost Muhammed Khan of Kabul*, Longman, London, 1846
- Lal, Mohan, *Travels of the Panjab, Afghanistan and Turkistan to Balk, Bokhara and Herat*, W.H. Allen, London, 1846
- Lee, Jonathan. L., *The Ancient Supremacy. Bukhara, Afghanistan and the Battle for Balkh 1731-1901*, E.J. Brill, Leiden-New York, 1996
- Mahmud Celadeddin Paşa, *Mir'at-ı Hakikat* (Haz. İsmet Miroğlu), Berekât Yayınevi, İstanbul, 1983
- Mehmed Fazıl, *Resimli Afgan Seyahati*, Matbaa-i Ahmed, İstanbul, H.1325 (1907)
- Noelle, Christine, *State and Tribe in Nineteenth-Century Afghanistan, The Reign of Amir Dost Muhammad Khan (1826-1863)*, Routledge, (EPUB Book) New York, 1997
- Nollau, Gunther ve Wiehe, Hans Jurgen, *Russia's South Flank*, Frederick A. Praeger Publisher, Newyork, 1963
- Rahimî, Mujib Rahman, *State Formation in Afghanistan, ATheoretical and Political History*, I.B. Tauris, New York, 2017
- Rawlinson, *Memorandum on the frontier of Afghanistan*, Umballa Papers, 1869
- Ray, John A., *At the Court of The Amir*, Richard Bentley and Son, London, 1895
- Sadr, Omar, *Negotiating Cultural Diversity in Afghanistan*,(e book) Routledge, New York, 2020
- Saray, Mehmet. *The Russian, British, Chinese and Ottoman Rivalry in Turkestan*, TTK Yayınları, Ankara, 2003

Sert, Murat, *Mustafa Sagir*, Güven Yayınevi, 1944

Shir, Jawan, *Nationalism in Afghanistan: Colonial knowledge, education, symbols, and the World Tour of Amanullah Khan, 1901-1929*. Master these, James Madison University, 2012

Sykes, Percy. *History of Afghanistan*, Mc Millan, London, 1940

Şeyh Süleyman Özbeki, *Lügat-ı Çağatayi ve Türk-i Osmanî*, Mihran Matbaası, İstanbul, 1298 (1882)

Şerifoğlu, Ömer Faruk, *Fahreddin Paşa: Medine Müdafii*, Zeytinburnu Kültür ve Sanat Merkezi Yayınları, İstanbul, 2023

Şimşir, Bilal, *Atatürk ve Afganistan*, Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi, Ankara, 2002

Şimşir, Bilal, *Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları* Türk Tarik Kurumu Ankara, 1993

Şule, Cemşid, *Cihat-ı Millet-i Buhara ve Hevadis-i Lakay Der Şimal-i Hindukuş*, Cemrad Cemşid, Peşaver, 1993

Tanner, Stephen, *Afghanistan: A Military History from Alexander the Great to the fall of the Taliban*, Da Capo Press, Cambridge, 2002

Tapper, Richard, *Ethnicity and Class: Dimensions of Conflict (Revolutions and Rebellions in Afghanistan: Anthropological Perspectives, Ed.M. Nazif Shahrani)*, Indiana University Press, Indiana, 2022

Togan, Zeki Velidi, *Hatıralar*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1999

Wahab, Shaista; Youngerman, Barry. *A Brief History of Afghanistan*, Facts on File, Infobase Publishing, New York, 2007

Williams, Brian Glyn *The Last Warlord*, Chicago Review Press, Chicago, 2013

Yamauchi, Masayuki. *Hoşnut Olamamış Adam-Enver Paşa*, Bağlam Yayınları, Ankara, 1988

## **ARŞİV, MAKALELER VE TEZLER**

Abdullayev, Kamoludin, *Central Asian Emigres in Afghanistan: First Wawe, 1920-1931*, Part 1, Central Asia Monitor, No: 4, 1994, s. 28-32

Abdullayev, Kamoludin, *Central Asian Emigres in Afghanistan: First Wawe, 1920-1931*, Part 2, Central Asia Monitor, No: 5, 1994, s.16-27

Albayrak, Nurettin, *Emin Âli Çavlı*. TDV İslam Ansiklopedisi, Ek cilt 1, Ankara, 2020

Andican, A. Ahat, *Tarihsel Bir Göç Kaynağı Olarak Türkistan*, (Türk Dünyası ve Göç, Ed. Çağla Gül Yesevi), Küre Yayınları, İstanbul, 2021

Baysun, M., *Şirvani-zade Ahmed Hulûsi Efendi'nin Efganistan Elçiliğine Dair Vesikalar*, Tarih Dergisi, c.4, Sayı7, 1953, s. 147-158

Bayur, Yusuf Hikmet, *Nadir Şah Avşar'ın Ölümünden Sonra Osmanlı Devleti'ni İran'ı İstilaya Kışkırtmak İçin Yapılan İki Deneme*, Belleten, XII/46, Ankara 1948, s.403-469

BOA: Başbakanlık Osmanlı Arşivleri

Burget, Fazıl Ahmad, *Yakınçağda Afganistan Osmanlı Devleti ilişkileri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2017

Burget, Fazıl Ahmed, *Türkistan Millî Mücadelesi ve Sonrasında Afganistan Türkleri*, Yayınlanmamış Y. Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2004

Durgut, Hüseyin, *Şeyh Süleyman Efendi-i Buhari, Lügat-i Çağatay ve Türki-i Osmani (Cildi Evvel) Adlı Eserin Transkripsiyonu*, Yayınlanmamış Tez, Trakya Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı, Edirne, 1995

Faiz Ahmed, *Istanbul and Kabul in Courtly Contact: The Question of Exchange between the Ottoman Empire and Afghanistan in the Late Nineteenth Century*, The Journal of Ottoman Studies, XLV, 2015, s. 265-296

Fraser, Glenda, Alim Khan and the Fall of the Bukharan Emirate in 1920, Central Asian Survey, Vol. 7, No:4, s. 47-61

Fraser, Glenda, *Basmatchi II*, Central Asian Survey, Vol. 6, No:2, 1987, s. 7-42

Fraser, Glenda. *Haji Sami and Turkestan Federation*, 1922-3, Asian Affairs (1987), v.18, s.11-21

Hakimiyet-i Milliye Gazetesi, 29 Nisan 1929

Karimov, Hatice, *Türkistan Genel Valiliğinde İdari Sistemin Oluşumu ve Gelişim Süreci (1865-1897)*, Yayınlanmamış Tez, İst. Ün. Genel Türk Tarihi ABD, İstanbul, 2019

Kayalan, Ferruh, *Tarihi Bir Belge Işığında Türkiye-Afganistan İlişkileri: Binbaşı Hüseyin Bey'in Raporuna Göre Kâbil Elçisi Fahreddin Paşa'nın Faaliyetleri (1922-1923)*, Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi, 7/Özel Sayı: Dr. Mahmut Kırkpınar'a Armağan: 1688-1730.

Khalfin, N. A., *The Rising of Ishaq Khan in Southern Turkestan (1888)*, Central Asian Review 6: (1958), 253–263

NAI: National Archive of India

NKVT: News-letter from Kabul Vakil

Syzdykova, Zhibek, Kadyrbaev Aleksandr, Mikhaylova V. Natalia. *The Nations of Afghanistan and Central Asia: Commonwealth of Historical Destiny*, Estudos & Práticas (UERN), Mossoró/RN, Caderno Suplementar 01, 2020, <http://natal.uern.br/periodicos/index.php/RTEP/index> [ISSN 2316-1493]

Şahrani, M. Nazif, *Resisiting Taliban and Talibanism in Afganistan: Legacies of a Century of Internal Colonialism and Cold War politics in a Buffer State*, Perceptions, December 2000-February 2001) s. 121-140

Tapper, Nancy, *The Advent of Pashtun Maldars in North-Western Afghanistan*, Bulletin of School Oriental and African Studies, University of London, Vol 36, No:1, 1973, s. 55-79

Tarzi, Âmin. *The Judicial State: Evolution and Centralization of the Courts in Afghanistan, 1883-1896*. Doktora Tezi, New York University, Department of Middle Eastern Studies. 2003.

Yule, Col. H. *An Essay on the Geography and History of the Regions of the Upper Waters of the Oxus*, xxxvii, in Wood, J., *A Journey to the Sources of the River Oxus*, London, 1872